VISION An International Journal of Humanities and Management

Vol. IV

Issue 4,

May 2017,

Annual

Dasmesh Girls College

Chak Alla Baksh Mukerian
(Affiliated to Panjab University Chandigarh)
Accredited 'A' Grade by NAAC
Website:www.dgcmukerian.org
E-mail: dgc_chakallabaksh 17@rediffmail.com
dgc_ijohm14@rediffmail.com
Ph:01883-247895, M:94651-37136, Fax:01883-247995

Chief Patron:

S. Ravinder Singh Chak

Chairman, Sri Guru Gobind Singh Edu. Trust (Regd.) And Member

S.G.P.C. (Sri Amritsar) Chak Alia Baksh, Mukerian

Patron:

Dr. (Mrs.) Ravinder Chadha

Principal

Dasmesh Girls College

Chak Alla Baksh, Mukerian

Editorial Board:

Mrs. Meetu (Head, Department of Pol.Sci)

Ms. Sarita Rana (Head, Department of History)

Dr. Mrs. Maninderjit Kaur (Department of Pbi)

Ms. Supriya Jyoti Naryal (Head, Department of Eng.)

Mrs. Shivani (Head, Department of Music)

Advisory Board :

Mrs. Nayandeep Kaur

Department of Management

Victoria Island, Lagos

Nigeria

Dr. A.K. Vashisht

Chairman

University Business School

Panjab University, Chandigarh

Dr. Karamjeet Singh

Professor

University Business School

Panjab University, Chandigarh

Dr. Jaspal Kaur Kaang

Professor & Chairman

Guru Nanak Sikh Studies

Panjab University, Chandigarh

Dr. Rajesh Kumar

Sr. Assistant Professor

School of Social Sciences

Guru Nanak Dev University,

Amritsar.

Dr. Sulakhan Singh

Department of History

Guru Nanak Dev University

Amritsar.

Dr. Jitendra Kumar Srivastava

Associate Professor

Department of Hindi,

IGNOU, Delhi

Prof. B.K. Batra

(Formerly) HOD

Department of English

JCDAV College, Dasuya

VISION

An International Journal of Humanities and Management

ol. IV

VISION

An International Journal Of Humanities and Management

Chief Editor

Mrs. Shubpreet Kaur Deptt. Of Commerce and Buss. Admn.

Co-Editor

Dr. Aakanksha Verma HOD, Deptt. Of Fine Arts

Dasmesh Girls College

(Affiliated to Panjab University Chandigarh) Chak Alla Baksh, Mukerian

VISION: An International Journal Of Humanities and Management

© Editor

Published: 2017

ISSN 2348-3598

Vol IV, Issue 4

Published by:

Dr. (Mrs). Ravinder Chadha

Dasmesh Girls College

(Affiliated to Panjab University Chandigarh)

Chak Alla Baksh, Mukerian

Accredited 'A' Grade by NAAC

Ph:01883-247895, M:94051-37136, Fax:01883-247995

E-mail: dgc_chakallabaksh 17@rediffmail.com

E-mail: dgc_ijohm14@rediffmail.com

Website:www.dgcmukerian.org

Printed at:

Unistar Books Pvt. Ltd.
301, Industrial Area, Phase-9,
S.A.S. Nagar, Mohali-Chandigarh (India)
e-mail: unistarbooks@gmail.com

ABOUT THE JOURNAL

VISION: An International Journal of Humanities and Management is a Multidisciplinary international annual journal published by Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh Mukerian. Its mission is to become the voice of researchers deeply involved in the field of research and academics. The journal is dedicated towards dissemination of knowledge related to the latest developments in the academic field and research. The prestigious editorial board reflects the diversity of subjects covered in the journal. The present journal is addressed to both practicing professionals and researchers in the field of social sciences, Management and literature, professionals in academics, former researchers and students.

Dr. (Mrs.) Ravinder Chadha

Principal

Dasmesh Girls College,

Chak Alla Baksh, Mukerian

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHOR/S

- Authors should submit one soft copy of their manuscript clearly typed with 1.5 line spacing, in font 12, in Times New Roman for English. Kruti Dev for Hindi and Satluj, Gurmukhi for Punjabi.
 - The article can be Interdisciplinary, Analytical and Philophical.
- A soft copy of the manuscript should be sent as MS-word file throgh e-mail on dgc-ijohml4iaTediffmail.com
- 3. The length of article should be between 2000-3000 words including abstract of 150-200 words.
- 4. Articles should be prepared stictly according to the latest MLA style maual.
- 5. The cover page shall contain the title of the manuscript, the author's name and affiliation (designation organization name, postal address, phone, fax & e-mail) including acknowledgemnt, if any.
- 6. End note/ References in the text must be numbered consecutively and typed on a separate page, double-spaced.
- 7. Tables must be numbered consecutively with Roman numerals. Please check that your text contains a reference to each table. Type each table on a separate page. Authors must check tables to make sure that amounts add up to the totals shown and that the titles, column headings, captions etc. are clear and to the point. Necessary Notes and sources must be mentioned at bottom.
- 8. Figures must be titled and numbered consecutively with Arabic numerals. Necessary Notes and sources must be mentioned at bottom.
- 9. Equations All but very short mathemetical expressions should be displayed on a separate line and centred. Equations must be numbered consecutively on the right margin, using Arabic numerals in parentheses.
- 10. Please check your manuscript for clarity, grammar, spellings, punctuation and consistency of reference to minimize editorial changes.
- 11. All articles accepted for pulication should accompany a submission fee of Rs. 1100/-.
- 12. It will be assumed that your paper has not been published already and is not being considered by any other journal.
- 13. Neither the editor nor the publisher accepts the responsibility for the views of authors expressed in their papers.

CONTENT

	·	
l.	Transforming Indian Manufacturing Sector Through Make In India Campaign -Ms. Shaveta Chugh	1
2.	Understanding Political Marketing -Ms. Nayandeep Kaur Talwar	9
3.	Price and liquidity effects of stock split: An Empirical evidence from Listed Companies -Dr.Rekha Gupta	20
4.	Intertextuality	27
	-Ms. Ritu Sood & Ms. Vidya Oberoi	
	Demonics of Costs Close and Gander in	33
5.	Representation of Violence in Dynamics of Caste, Class and Gender in Mahasweta Devi's <i>Draupadi</i>	55
	-Ms.Malika Mand	
6.	Critiquing Ideologies: A Critical Discourse Analysis of Selected Skincare	39
	Advertisements	
	-Ms.Niharika	
7.	पंजाब के धार्मिक भित्ति चित्र-कला का एक साकार प्रमाण	46
	-Mr.Jagdeep Singh	
0	Wadda Ghallughara	52
8.	Mass Martyrdoms: The Case Of Chhota And Wadda Ghallughara	-
	-Ms.Mohanbir Kaur	
9.	Women's Economic Dependence in Early Times of India	58
	-Ms.Jasneet Kaur	
10.	"ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸੋਮਾ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ" -ਪੁੱਗੂਰਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	61
	T. SINIAGO INM	

11.	गुरमित संगीत का विकास एवं शास्त्रीय संगीत के साथ तुल्नात्मक अध्ययन -चरनजीत कौर	67
12.	Gandhi's Feminism: Perspective and Relevance -Dr. Bharti Thakur Sambyal	71
13.	Development Phenomenon In Africa At The Dawn Of Twenty-First Century: A Gendered Perspective -Ms.HarvinderKaur	78
14.	Public Interest Litigation: An Appraisal -Ms.Sarita Klair	85
15.	Protection of Consumer Rights: An Analytical study with special reference to The Railways Act, 1989 -Dr. Varinder Singh & Mr. Arun Klair	90
16.	ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀ ਕਵਿਤਾ' -ਡਾ. ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ	96
17.	ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ, ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਕਾਰਨ <i>-ਡਾ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਛੀਨਾ</i>	101
18.	ਵਜੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸੇਗਤ ਅਧਿਐਨ <i>-ਡਾ. ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ</i>	107
19.	ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਪੂਜਾ – <i>(ਡਾ.) ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ ਭੁੱਲਰ</i>	113
20.	ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼ -ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ	121

Transforming Indian Manufacturing Sector Through Make In India Campaign

Ms. Shaveta Chugh*

Abstract

Since independence manufacturing sector of India has gone through the diverse phases of growth. This sector is the foundation of our economy. It contributes 2.2 per cent of the global manufacturing output which is at par with developed economies of the world such as U.K and France. Although in post-independence era our manufacturing sector was ailing from stagnancy and negative growth and is in need for revival. So, keeping in view the dormant condition The Make in India Program was initiated by Mr. Narendra Modi which opened a new vista for development. With the hallucination of making India a global hub for manufacturing activities, various limits for foreign direct investments were relaxed.

Mr. Modi with this program laid the base of India's new national manufacturing policy by rolling the red carpet to both domestic and international industrialists with the motive to make India a manufacturing hub that will indirectly boost the employment opportunities and growth of the economy.

The study is undertaken with an objective of assessing the impact of financial services on the manufacturing sector and its overall growth of the economy. It also covers the various areas in which this campaign would successfully be launched. Apart from this the future prospects of the Make in India project is also studied.

Key Words: Manufacturing Sector, Make in India, Manufacturing Hub, Development, Financial Services.

INTRODUCTION

The Indian manufacturing sector is the classic example of an industry that has great potential. The sector has gone through various phases of development since independence. Earlier in 1950's, the era was of building the industrial foundation. In mid-1960's till end 1980's there was a phase of license-permit raj and liberalization took place in 1990's. The objective of the scheme is to ensure the manufacturing sector which contributes around 16% of country's GDP is increased to 25% in next 5 years. Make in India scheme eliminates unnecessary laws and regulations. Three sectors which contribute to GDP of any country are agriculture, manufacturing and services. According to the current contributions of these sectors to Indian economy manufacturing occupies 16% which is lowest.

The government of India has introduced couple of new initiatives like Make in India', Digital India', Skill India' etc to strengthen Indian economy. Make in India is a new international strategy of the new Government of India that aims to attract foreign investments

Assistant Professor, Post Graduate Department of Commerce Khalsa College for Women.

from businesses around the world to manufacture in India. It was envisaged by the government to raise the contribution of manufacturing sector to 28-30% in the Indian Economy. This new found thrust will lead job creation, boosting the national economy and give the Indian economy global recognition. The government, the academia and different domains of the industry have a unique role to play in making India the next global destination through value addition and innovation. India is the only country in the world that offers the unique combination of democracy, demography, and demand.

This new initiative of the government will require a complete paradigm shift in managing people because the new age worker will be a different lot than the old worker. The assumptions of the past won't apply to this new age worker

The MAKE IN INDIA program laid the foundation of India's new national manufacturing policy and rolled out the red carpet to both domestic and international industrialists with an aim to make India a manufacturing hub that will in turn boost the employment and overall growth of India. The program lays emphasis on 25 sectors such as automobiles, chemicals, IT, pharmaceuticals, textiles, ports, aviation, leather, tourism and hospitality, wellness, railways, auto components, design manufacturing, renewable energy, mining, bio-technology, pharmaceuticals, electronics, etc. with focus on job creation, skill enhancement, economic, technical as well as overall infrastructure development. It also focuses on giving Indian industry a global recognition. Manufacturing industry requires heavy finance to facilitate the buying of latest modern technology, setting up and development of required infrastructure, developing skill set of its human resource to produce best quality products and survive in ever increasing global competition. And if INDIA wants to lure the investors and turn itself into a manufacturing hub, its financial services will play a vital role in making this dream come true.

Make in India is essentially a project initiated by Mr. Narendra Modi to encourage domestic manufacturing to boost job creation and skill enhancement. The major objective while implementing the scheme, especially for manufacturing sector, listed are:

- (1) to facilitate investment
- (2) to foster innovation,
- (3) to enhance skill development
- (4) to protect intellectual property,
- (5) to build manufacturing infrastructure

OBJECTIVES OF THE STUDY

The study is undertaken with an objective of assessing the impact of financial services on the manufacturing sector and its overall growth of the economy. It also covers the various areas in which this campaign would successfully be launched. Apart from this the future prospects of the Make in India project is also studied.

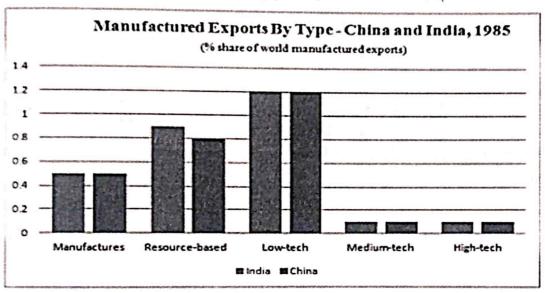
METHODOLOGY OF THE STUDY

The present study is based on secondary data. Basically, the required information has been derived from various Books, Articles from Newspapers, Magazines and Journals, and from the various related web-sites which deal directly or indirectly with the topics related to FDI and Indian retail sector. After searching the important websites, relevant information was down loaded and analyzed to address the objectives of present study.

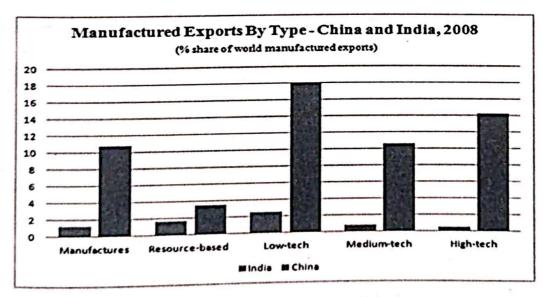
MANUFACTURING SECTOR IN INDIA:

Look at China & India over time:

In 1985 - India & China were both equal[ly bad] in manufacturing

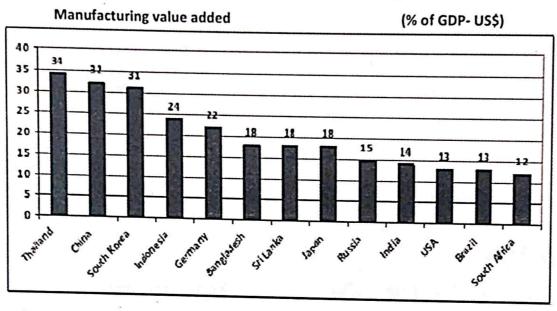
With the passage of time, by 2008, China has grown insanely high to be a world leader in manufacturing. India grew too [look at the change in scales] but nothing closer to China. The graph mentioned below will clear the position of manufacturing growth within India and China.

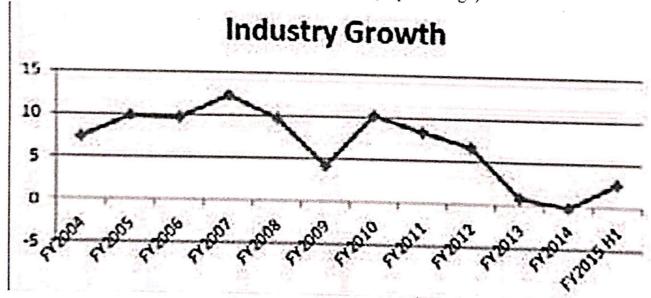
Source: https://www.quora.com/Make-In-India-political-program-How-does-Make-in-India-affect-the-Indian-Economy

The situation of the manufacturing sector in India is a cause of concern especially when seen in comparison to the massive transformation registered in this sector by other Asian

countries in similar stages of development. At 16% value added to GDP, the sector does not seem representative of its potential which should have been 25%. In most rapidly developing economies, manufacturing sector contributes 25-40% to the GDP such as Thailand's manufacturing sector value added to GDP is around 34%, China 32%, South Korea 31%, Indonesia 24% and Germany 22%. The gap in the share of the manufacturing sector, between India and these economies indicate that the manufacturing sector has not been able to fully leverage the opportunities provided by the dynamics of globalization.

Source: PhD Research Bureau, Data till 2012 Industry growth from FY2004 to FY2015H1 (in percentage)

Source: PhD Research Bureau

VARIOUS WAYS TO PROP UP FINANCIAL SERVICES

- 1. Foreign manufacturers as well as domestic manufacturers will only be encouraged to invest in India if they will be provided with an enabling environment by government.
- 2. Promoting and help flourishing the financial service advisors who provide end to end advise as from where will they finance come from, how much finance is required

covering the whole life cycle and production scenario of the plant in manufacturing industry. These financial advisors also keep track of the inflow and outflow of the money.

- The initiative of government is must in order to reform the investment climate in India 3. which is essential to make India a manufacturing hub. It should encourage promotion of more and more technological, research and development parks on the pattern of special economic zones.
- Government should Facilitate and encourage merchant banking, factoring, invoice 4. discounting facilities in order to make the finance readily available.
- Government should Facilitate and encourage merchant banking, factoring, invoice 5. discounting facilities in order to make the finance readily available.
- Commercial banks should make finance readily available for manufacturing 6. enterprises. Government should frame such policies which are a bit lenient and relaxed, on lower interest rates and thus review the performance and financial constraints of the manufacturing units.
- Regulatory environment should be improved in order to pave a way for the 7. development and growth of the manufacturing industry in India.

INITIATIVES UNDERTAKEN TO FACILITATE THE EASE OF DOING BUSINESS

- De-licensing and deregulation measures to reduce complexity and ensure increased 1. transparency.
- Online applications for Industrial License & Industrial Entrepreneur Memorandum 2. have been on 24×7 basis. Industrial license have been extended to three years, state governments asked to introduce self certification.
- Services of all Central Government Departments & Ministries have integrated with 3. the eBiz – a single window IT platform for services from 31 December 2014.
- The process of obtaining environmental clearances has also been made online. 4.
- All returns should be filed on-line through a unified form and a check-list of required 5. compliances should be placed on Ministry's/Department's web portal.
- Center has advised all the departments that all registers maintained by the businesses should be replaced with a single electronic register
- No inspection to be undertaken without the approval of the Head of the Department. 7.

BENEFITS OF MAKE IN INDIA IN

MANUFACTURING SECTOR

The major benefit of this project in the respective sector is of ease of doing business followed by improving manufacturing competitiveness and upgrading various infrastructures.

1. Ease of doing Business:

There are various factors that will add to complications in the process of doing business in manufacturing sector. Some of the problems are highlighted below;

- Delay in land acquisition, municipal permission, supply of materials, various A operational issues etc.
- Complicated and lengthy mechanism for clearing of projects which are related to P environment.
- Various government departments and processes were involved in the completion of A tasks which will lead to unnecessary delays.
- A Various approvals were required from multiple authorities and various agencies were also involved at different stages of project cycle which will unnecessary leads to delaying the project.

Common Solution to ease the process of doing business: To overcome these problems some solutions were also highlighted which will help in easing the process of doing business.

- Reducing the number of pre-registration formalities for smoothing the process. A
- A Effective coordination between the state and central government agencies
- Concept of Single Window clearance should be initiated. State like Tamil Naidu had A already started adopted the concept of single window clearance same should be followed in other parts of the country also.
- Concept of cloud computing should be introduced which will help all the states to A access all the approvals which are done electronically
- Notion of digitization by all the government departments should be undertaken for A electronic filing and fulfillment of the formalities.

2. Improve manufacturing competitiveness;

According to '2013 Global Manufacturing Competitiveness Index (GMCI)', by Deloitte and the U.S. Council on Competitiveness, India's ranking slipped to 4th from 2nd rank in the 2009-10 Global manufacturing competitiveness Index after China. However, according to the projections for 2017-18, India is expected to register an index of 8.49 and reach 2nd rank after China.

s Index	
ŝ	s Index

ESER,	2009-10	YOUNG ASS	10000	2012-13		2017-18					
Rank	Country	Index Score	Rank	Country	Index Score	Rank	Country	Index Score			
	PUC DE LA	10=High 1=Low	PARTY.	维制	10=High 1=Low		REE OF	10=High 1=Low			
1	China	10	1	China	10	1	China	10			
2	India	8.15	2	Germany	7.98	2	India	8.49			
3	South Korea	6.79	3	USA	7.84	3	Brazil				
4	USA	5.84	4	India	7.65	4	Germany	7.89			
5	Brazil	5.41	5	South Korea	7.59	5	USA				
6	Japan	5.11	6	Talwan	7.57	6	-	7.69			
7	Mexico	4.84	7	Canada	7.24		South Korea	7.63			
8	Germany	4.8	8	Brazil		7	Taiwan	7.18			
9	Singapore	4.69	9		7.13	8	Canada	6.99			
10	Poland	4.49		Singapore	6.64	9	Singapore	6.64			
	2010 and 2013 G		10	Japan	6.6	10	Vietnam	6.5			

To regain the improved ranking in global competitiveness index and to attract the foreign investment the sector needs to focus on the activities of Research and Development, competitiveness of Micro, Small and Medium enterprises and try to reduce the imports of articles especially electronic goods.

3. Upgrading Various Infrastructures

Structuring high class transportation and communication is very fundamental for the effective functioning of the industrial sector especially for the manufacturing competitiveness. It is widely recognized that infrastructure deficit is by far one of the most binding constraints to hastening the manufacturing sector growth. Despite that, the efforts done from our side fails to bridge the gap and have fallen way short of the task. There are few suggestions to improve current state of the infrastructure that would help in fastening the process of industrialization.

- Railways: In order to provide the better rail facilities various land and other regulatory issues should be resolved at rapid pace, the capacity of the railways should be increased with modernization technology and dedicated freight corridors and passengers lines should be constructed fro better connectivity with ports and various industries.
- Roadways: In this also the land acquisition and environment clearances should be done rapidly, contract should be given to the efficient and dedicated engineers so that the task should be well complete in time and sufficient expressways and high ways should be constructed to prevent the problem of traffic which will hinder the growth of manufacturing sector.
- Airports: Global airports should be encourages with appropriate funding to the development authorities, various tax incentives and restructuring of aviation taxes should be undertaken.
- Ports: The custom procedures should be simplified and appropriate connectivity to hinterlands should be facilitated. The procedures related to customs should be simplified to encourage the use of port transportation.

CHALLENGES IN THE PATH OF THE PROJECT OF MAKE IN INDIA

India's small and medium-sized industries can play a big role in making the country take the next big leap in manufacturing. India should be more focused towards novelty and innovation for these sectors. The government has to chart out plans to give special privileges to these sectors. According to World Bank, India ranks 142 out of 189 countries in terms of ease of doing business. India has complex taxation system and poor infrastructure facilities. Rapid skill up gradation is needed because skill intensive sectors are dynamic sectors in India, otherwise these sectors would become uncompetitive. India should motivate research and development which is currently less in India and should give more room for innovation.

CONCLUSION

The "Make in India" project initiated by the Mr. Modi is a the base of India's new national manufacturing policy by rolling the red carpet to both domestic and international

industrialists with the motive to make India a manufacturing hub that will indirectly boost the employment opportunities and growth of the economy. Its motive is to take the sector to the heights so that the economy of the country will develop. The Make in India Program was initiated by Mr. Narendra Modi which opened a new vista for development. With the hallucination of making India a global hub for manufacturing activities, various limits for foreign direct investments were relaxed.

REFERNCES

- https://www.quora.com/Make-In-India-political-program-How-does-Make-in-India-affect-the-Indian-Economy
- http://phdcci.in/file/thematic_pdf/Make%20in%20India%20Bolstering%20Manufacturing %20Sector.pdf
- http://phdcci.in/file/thematic_pdf/Make%20in%20India%20Bolstering%20Manufacturing %20Sector.pdf
- http://www.bcgindia.com/documents/file176705.pdf
- http://www.dnaindia.com/money/report-pm-modi-s-make-in-india-turns-one-all-you-need-to-know-about-the-initiative-2128448
- http://www.makeinindia.com/policy/new-initiatives
- https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp15119.pdf
- https://www.quora.com/Will-%E2%80%9CMake-in-India%E2%80%9D-change-the-future-of-the-Indian-market
- http://articles.economictimes.indiatimes.com/2014-11-16/news/56137367_1_india-inc-indian-manufacturing-sector-ceos

Understanding Political Marketing

Ms. Nayandeep Kaur Talwar*

ABSTRACT

Political marketing is the process by which political candidates and ideas are directed at the voters in order to satisfy their political needs and thus gain their support for the candidate and ideas in question. A cursory comparison between marketing of goods and services, and marketing of political candidates would readily point up at least one common concept promotion. Clearly there is quite extensive use of media by the seller and the candidate for the purposes of informing, reminding, as well as changing attitudes and behavior. Possibly, such a comparison would also indicate that both marketing of goods and services, and marketing of political candidates utilize similar tools such as market research, and various statistical and computer techniques in studying the market. Although these points are essentially correct, they denote only a few of the similarities between marketing and political marketing.

Key Words: Political Marketing, Candidates, Media, Market research.

1. POLITICAL MARKETING

Political marketing is the process by which political candidates promote themselves and their platforms to voters through masterly-crafted communications aimed at gaining public support. There are many parallels between political marketing and the marketing of goods and services.

Both business marketers and political marketers use media outlets to inform, remind, and alter the attitudes and behaviors of potential clients and voters and they both employ similar tools when structuring campaigns, such as market research and statistical analysis.

The primary and most important difference between business marketing and political marketing is that the latter is used to raise awareness and inform members of the public about critical issues and leadership choices within their community, state, and country.

"The ignorance of one voter in a democracy impairs the security of all"

- John F. Kennedy

The modern political marketing landscape provides myriad opportunities to connect with potential voters and shape public opinion, including cold calls, email campaigns, direct mail leaflets, radio spots, social media outreach, television news and talk show appearances. There are also many tools available to gather data on voters and craft campaigns, such as factor analysis, discriminant analysis, conjoint measurement, and multidimensional scaling.

Marketing Professional, Tehran, Iran.

2. MAINSTREAM MARKETING & POLITICAL

MARKETING

The American Marketing Association "adopted" the concept of political marketing by incorporating the crucial word "ideas" inits redefinition of marketing in 1985. Thus, the AMA definition of marketing read: "Marketing is the process of planning and executing the conception, pricing, promotion and distribution of ideas, goods and services to create exchanges that satisfyindividual and organizational objectives" (cited in Wring, 1997:652). Harrop (1990) finds similarities between politicalmarketing and services marketing; a view which is also sharedby Scammell (1995). For Lees Marshment political marketing isthe outcome of the marriage between marketing and politicsand, empirically, "it represents the permeation of the politicalarena by marketing". In her view this combination provides amore complete picture of the behavior of political parties. Lock and Harris (1996) identify seven main differences betweenmainstream and political marketing:

- 1. Unlike every other purchasing decision, all voters make their choice on the same day. Moreover, although there are similarities between opinion polls and brand shares tracking methods, the latter are based on actual purchasing decisions while the former are based on hypothetical questions.
- 2. Voting choice, unlike any other purchasing decision, hasno direct or indirect individual costs attached to it.
- 3. Voters have to live with the collective choice even thoughit may not have been their preference.
- 4. In elections winner takes all, especially in countries such as the UK where the electoral system is "first past the post"
- 5. Political parties and candidates are complex intangible products which the voters cannot unbundle and thus they have to decide on the totality of the package.
- 6. In many countries, it is very difficult to form a new and successful party. In most mainstream marketing situations, brand leaders tend to stay in front Kotler and Kotler (1999) also add that the political arena, unlike the commercial world, is highly charged with ideas, of negative advertising does not apply to main stream marketing. Lock and Harris (1996) direct transferability of mainstream marketing theory to political marketing questionable. They claim that political marketinghas to develop its own frameworks by adapting the core marketing literature and develop its own predictive and prescriptive models.

3. CURRENT MODELS OF POLITICAL MARKETING

The most common theory for political marketing, the Three-Stage Model, has been widely accepted and discussed in academic literature. This model for political marketing consists of three distinct steps for the candidate to follow, providing a template to achieve a market orientation and eventual electoral success. (Savigny, 2010, p. 1050)

The Three-Stage model was built by Robert Keith in 1960 with his Three-Stage Evolutionary Model and Dominic Wring's theoretical framework for political marketing in 1997, and further elaborated upon by Egan, 1999, Lees-Marshemen, 2001, and O'Cass, 2001.

The first step of the Three-Stage model is identifying consumer demand, aptly applying the data to the product, and refining it accordingly. Step two consists of informing the public of the aforementioned changes. The final step is the delivery of a refined product which then satisfies consumer demands with the ultimate goal of changing voter's behavior.

Applying this model to the political arena, translates into political parties and candidates listening to their targeted demographics for public opinion, thus providing the electorate with a 'product' that they want, eventually granting the candidate electoral victory (Egan, 1999; Lees-Marshment, 2001; Mauser, 1983).

While the Three-Stage model provides the basic framework for successful political marketing, it leaves out one crucial aspect of the communication chain between the political candidate, the voting public, and vice versa, the biased and agenda-ridden media.

The media is now acting as a loose-cannon, an uncontrolled additional source of influence, even beyond the message the candidates are trying to communicate. This action must be taken into account in any model that hopes to influence the voter's behavior.

There are certain things to be kept in mind regarding Political marketing as below:

Omission of the Media in Political Marketing

Political marketing has become dominated by management marketing theories, which lays important groundwork for candidates in the election process. The academic literature, however, is leaving out a fundamental aspect of political marketing, by not taking into account the active role of the media. Savigny most accurately describes the current situation in political marketing; "Marketing theory does acknowledge the existence of the media, and affords it a role as a conduit through which politicians communicate to the electorate in essence, the media are effectively assumed to be tools at the disposal of politicians. However, this assumption negates the active role that the media themselves play in shaping the political message delivered to the electorate. As such, this analysis will concentrate on what is arguably the major weakness in the political marketing approaches" (Savigny, 2010, p. 1050).

By melding the Three-Stage model of business organizations and implementing the inclusion of the active role of the media presented by Savigny, the world of political marketing could be radically transformed, providing the electoral candidates a concrete plan to follow for electoral success. "The 'inside job' played by political reporters and commentators in interpreting, changing, and challenging the message of the political marketers is clearly vital in any marketing campaign, as are the interests of media organizations themselves" (Savigny, 2010, p. 1049).

2. Communication Distribution in Political Marketing

For traditional companies, the role of the media is strictly distribution; the channel by which the message is communicated, to whom, and how often, the media is paid for simply

reproducing the messages provided by the advertiser. In the political arena, the media is transformed from a distribution technique to an active participant in the critique of potential candidates. "The media are also, with the arguable exception of some public service broadcasters, commercial entities beholden to other commercial organizations for their revenue. The media, including public service broadcasters, are political actors in their own right: they function to protect their own interests in addition to their theoretical role as defenders of democracy." (Savigny, 2010, p. 1055) The various media entities play a vital role in the distribution of the messages of the candidates. The perceptions and understanding of politics for the general voting public are largely derived through the filters of the media. "The media do not, in any political system, confine themselves to a 'neutral transmission function' (Kuhn, 2007, p. 212). "To reiterate, a fundamental weakness of these models is a failure fully to appreciate that the conduit of messages is not neutral as it is in the presentation of marketing messages." (Savigny, 2010)

4. FUNCTIONS OF POLITICAL MARKETING

Functions of political marketing are pre-requisites for successful political marketing management. According to political marketing theorist, there 8 generic functions of asuccessful political marketing which includes the following:

1. Product Function:

In political marketing practice, there should be an exchange between political parties and electorate in the electoral market. Like mainstream marketing each political party has to offer some product which they wanted to sell in the market. Here party wants to market its product which is the promise of a good government. In some cases, the product may be image of thecandidate, an ideology or certain specific foreign policies. Hence the entire marketing process is designed to market the product. In USA, the main product function of Democratic partywas to sell Obama Brand and a good governance based onchange.

2. Distribution Function:

The distribution function refers to the econditions regarding the availability of exchange offer to the exchange partner. The function has two aspects campaign delivery and offering delivery. The campaign delivery function provides the primary exchange partner- the electorate with access to all relevant information about the political product. This includes the dissemination of information regarding crucial party policies and programs, placing the candidates in right channels, making sure that medium of distribution fit the ideology of the party etc.

3. Cost Function:

One of the main functions of main stream marketing is to sell a product which is cost effective compared to other products in the market so that customer gets greater monetary satisfaction. In political marketing, cost functionrefers to the management of attitudinal and

behavioral barriers of voters through calculated campaign strategies. The voter should receive all the information regarding the product without spending money for it.

4. Communication Function:

Communication involves the function of informing the primary exchange partner of the offer and its availability. It is often seen as the heart of political marketing. For a political party, it implies, providing political content, political ideas and future and sense making of acomplex political world programs but also aiding the interpretation Often the communication function involves simplification of political messages, concise political stand etc. The communication function interacts with the campaign delivery aspects of the distribution function-the latter provides the medium while the former defines the content. The communication function prescribes a dialogue with the exchange partners – a multidirectional flow of information and shared agenda setting.

5. News Management Function:

This function is closely linkedto communication function. But news management function istargeted to secondary exchange partners or intermediaries of which media is an important part. In other words it is the management of publicity of the candidate and party. Publicrelation activities, media management, online advertising campaign management etc. are news management functions. In the era of communication revolution news management plays avital role in success of political marketing.

6. Fund Raising Function:

In mainstream marketing fund raising is not an issue. But political marketing management cannot survive without fund raising. In fact the success of other functions largely depends on fund raising function. In order to provide the political actor with appropriate resources, a distinct fund raising function needs to be addressed. A political party depends to a varying extent on membership fee, donations, etc.

7. Parallel Campaign Management Function:

This function describes the requirement of co-coordinating the campaign management activities of a political party with those of parallelorganizations. Coordinated and synergic use of managerial activities allows for a more efficient deployment of campaign resources. Furthermore, the use of parallel campaigns and the endorsements by other organizations can increase the trust worthiness of the political messages.

8. Internal Cohesion Management Functions:

Besides the external management aspects, internal structure and functions of the political party also needs to be managed professionally. The function is concerned with relationship with party members and activists as well as the spoke persons. The internal marketing functions play a critical role in creating internal stability and therefore the credibility of the party regarding its outside image.

5. POLITICAL CAMPAIGN

A political campaign is an organized effort which seeks to influence the decision-making process within a specific group. In democracies, political campaigns often refer to electoralcampaigns, wherein representatives are chosen or referenda aredecided. Political campaigns also include organized efforts toalter policy within any institution or organization. Politics is as old as humankind and is not limited to democratic or governmental institutions. Some examples of political campaigns are: the effort to execute or banish Socrates from Athens in the 5th century BC, the uprising of petty nobility against John of England in the 13th century, or the 2005 push to remove Michael Eisner from the helm of The Walt Disney Company.

Techniques

A campaign team (which may be as small as one inspired individual, or a heavily-resourced group of professionals) must consider how to communicate the message of the campaign, recruit volunteers, and raise money. Campaign advertising draws on techniques from commercial advertising and propaganda. The avenues available to political campaigns when distributing their messages is limited by the law, available resources, and the imagination of the campaigns' participants. These techniques are often combined into a formal strategy known as the campaign plan. The plan takes account of acampaign's goal, message, target audience, and resources available. The campaign will typically seek to identify supporters at the same time as getting its message across.

Campaign Advertising

Campaign advertising is the use of paid media (newspapers, radio, television, etc.) to influence the decisions made for and bygroups. These ads are designed by political consultants and the campaign's staff.

Media Management

The public media (in US parlance 'free media' or 'earned media')may run the story that someone is trying to get elected or to do something about such and such.

• Mass meetings, Rallies and Protests

Holding protests, rallies and other similar public events (if enough people can be persuaded to come) may be a very effective campaign tool. Holding mass meetings with speakers is powerful as it shows visually, through the number of people in attendance, the support that the campaign has.

• Modern technology and the Internet

The internet is now a core element of modern political campaigns. Communication technologies such as e-mail, websites, and pod casts for various forms of activism to enable faster communications by citizen movements and deliver a message to a large audience. These

Internet technologies are used for cause-related fundraising, lobbying, volunteering, community building, and organizing.

Other techniques

- Writing directly to members of the public (either via a professional marketing firm or, particularly on a smallscale, by volunteers)
- By distributing leaflets or selling newspapers
- Through websites, online communities, and solicited or unsolicited bulk email
- Through a new technique known as Micro targeting that helps identify and target small demographic slices of voters
- Through a whistle stop tour a series of brief appearances in several small towns.
- Hampering the ability of political competitors to campaign, by such techniques as counter-rallies, picketing of rival parties' meetings, or over whelming rival candidates' offices with mischievous phone calls(most political parties in representative democracies publicly distance themselves from such disruptive andmorale-affecting tactics, with the exception of those parties self-identifying as activist)
- Organizing political house parties
- Using endorsements of other celebrated party members to boost support
- Remaining close to or at home to make speeches to supporters who come to visit as part of a front porch campaign
- Using endorsements of other celebrated party members to boost support
- Remaining close to or at home to make speeches to supporters who come to visit as part of a front porch campaign

6. DIFFERENT MODES OF MEDIA USED IN ELECTIONS

In the last Lok Sabha elections (2014) in India a trend started which saw all political parties hiring their consultant ad agencies, planning a framework and laying aggressive ad campaigns. With political advertising crossing over INR 600 crore in ad spends that year, all kinds of advertising agencies, big and small, shoved and pushed for a slice of the pie. For some like the JWT, advertising in the political arena is a first.

TelevisionAdvertisements

Only 15% of the total campaign budgets is spent on TV ads. Advertising experts believe it is because TV does not give political parties enough bang for the buck. A 10 second spot can sell for anywhere between INR 5,000 on a regional language channel to at least INR1.5 lakh on a popular channel during prime time, say media buyers, while other platforms such as radio and outdoor are as effective and cheaper.

Outdoor Advertisements

While door-to-door campaigning and political rallies continue to be the mainstay of election campaigns, political parties in India are looking at advertising campaigns across media platforms to reach the elusive voter, especially in urban areas. Political parties are now

more focused in their marketing strategies, and communication campaigns are going beyond rein forcing the party symbol. The proportion of poll budgets allocated to advertising has gone up and professional advertising agencies are being used.

Outdoor media, with its banners, hoardings and pamphlets, is the most obvious choice in political campaigns, with printads a close second. The digital media has gained significance because of its ability to interact with urban voters. Television, despite its potential, has failed to click with parties and voters alike, mainly due to the poor quality of the advertisements.

PrintAdvertisements

The lion's share has traditionally gone to newspapers, and eventhough platforms such as digital and radio have gained significance, loyalties have not shifted yet. According to amedia buying agency, print accounts for 40–50% of the INR 400 crore budget in the latest assembly elections. "Newspapers account for 50% of our spends because itreaches out to the masses, yet it is a very localized form of advertising that gets the message across to the lowest local denominator," says Ranjan Bargotra, President of CrayonsAdvertising Ltd., the agency handling the Congress account.

RadioAdvertisements

The growing reach of private FM radio is expected to find political expression for the first time in India as parties tap it for their campaigns, bringing in welcome revenue to the INR 8.3 Crores radio industry in the country. "Many political parties realize the reach of the radio and the play that the ads would get and are warming up to the idea of broadcasting their ads on radio," Panday, who is also senior vice president of the Association of Radio Operatorsfor India (AROI), told IANS.

InternetAdvertisements

"In 2004 the Internet accounted for less than 1% of the advertising budget of political parties. Today however, the digital media makes up at least 10% of the budget," says Atul Hegde, Chief Executive, Ignitee India Pvt. Ltd., the agency handling digital advertising for the Congress.

"The focus on digital and mobile media is to engage the urban youth in India who make up a large voter's base," says Hiren Pandit, managing partner of GroupM ESP, the entertainment, sports and partnerships division of media buyer Group M.

Mobile Advertisements

Around 29 crore Indians use mobile phones. Therefore, political parties are targeting these voters through SMS andtelecalling voters directly. This way of targeting people have all the advantages of Direct marketing.

EFFECTIVE CAMPAIGNS

Here is a small comparative study of two biggest political campaigns that we have witnessed till date. One being Barack Obama's 2008 Presidential campaign and the other being Narendra Modi's Lok Sabha election campaign in the year 2014.

Narendra Modi

- . 360 degree marketing campaign
- Party focused on Narendra Modi as Prime Ministerial candidate
- · Portrayal as a strong leader
- . Used negative marketing against Congress

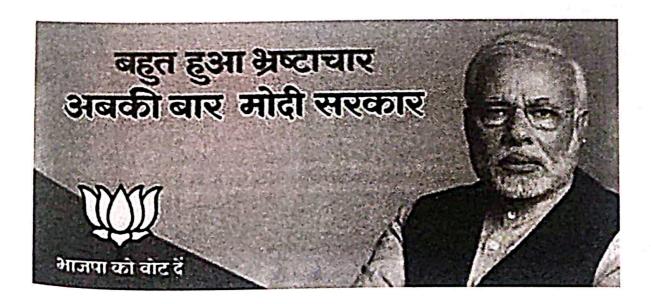

Barack Obama

- Excitement generated by his convention, speech and
- · Additional focus on Young voters
- · Matchine Cinton in campaign fundrals
- . Use of internet

Donald Trump 2016

7. CONCLUSION

Political campaigns are notorious for their sweeping claims and bold promises, but if candidates can remain truthful, and make strong positive impressions on people and emotional connections, their chances to become the elected official vastly improve. Consumers buy benefits; voters are "buying" confidence that the candidate will deliver what they want, essentially, the benefit(s) they want the elected official to deliver. They change the voter's behavior and therefore win elections when they connect emotionally with the voting public. They overcome the effect of media bias when they connect with, speak directly to, and interact with their potential voters. This is the importance of the new emerging campaign tool; social media.

Everything is game in comparative advertising, facts that can be represented, revisiting past comments of candidates, the voting record of candidates, past friendships etc. Then we have celebrity endorsement. The initial celebrity quotient was glamour. With rapid media growth in the last decade, we see celebrity commentators like editors, TV anchors, former diplomats and government servants all offering their endorsement for the benefit of the voter.

We can say that the major similarity between Marketing of good & services and Political marketing is Targeting i.e. the Consumer. The approach maybe different but the ultimate motive is to make the consumer hear, feel, see and connect with the brand/political party.

REFERENCES

- Aaker, David A. (1990). Brand Extensions: The Good, the Bad, and the Ugly. Sloan Management Review, Vol. 31, pp. 47-56.
- Aaker, David A. (1996). Building Strong Brands. New York: Free press.

- Ben-Ur, J., & Newman, B. (2010). A marketing poll: An innovative approach to prediction, explanation and strategy. European Journal of Marketing, 44(3-4), 515-538. Biddle, I. (2011). The Impact Of Changing Demographics (Future trends, opportunities, economic and social implications). Busidate, 19(2), 2-6.
- Franz, M., &Ridout, T. (2010). Political advertising and persuasion in the 2004 and 2008 presidential elections. American Politics Research, 38(2), 303. Gelb, B., & Bush, D. (2011). Advertising and policy insights for the voter versus customer trade-off. Journal of Public Policy & Marketing, 30(1), 96
- Keller, K. L. (1998). Strategic Brand Management: Building, Measuring, and Managing Brand Equity. New Jersey: Prentice Hall.
- Lees-Marshment, J. (2001). The marriage of politics and marketing. Political Studies, 49(4)
- Savigny, H., & Temple, M. (2010). Political Marketing Models: The Curious Incident of the Dog that Doesn't Bark. Heather Savigny and Mick Temple. The media and political marketing. Political Studies, 58(5), 1049-1064.
 - Scammell, M. (2007). Political Brands and Consumer Citizens: The Rebranding of Tony Blair, The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 611 (1), 176-192. DOI: 10.1177/0002716206299149
- Consumer branding in politics: a comparison of presidents Ronald Reagan and Barack Obama. Retrieved: March, 5, 2013.
- Speed, R., Butler, P., & Collins, N. (2015). Human Branding in Political Marketing: Applying Contemporary Branding Thought to Political Parties and their Leaders. Journal of Political Marketing, 14, 129–151.
- White, J., & de Chernatony, L. (2011). New Labour: A study of the creation, development and demise of a political brand. In P.R. Baines (Ed.), Political marketing (Vols. 1-3) (pp. 151-156). London: SAGE.
- Williams, G. (2000). Branded? London: V&A Publications.

na entre grande al la marco de la contractor de la contra

win propagation and a samp arms of the related madelling on a 14 point.

Price and liquidity effects of stock split: An Empirical evidence from Listed Companies

Dr. Rekha Gupta*

ABSTRACT

This paper study the effect of stock split on returns, liquidity and volatilities. For these purpose thirty three companies are chosen which are declared stock split in NSE. To address this issue, Robust test, independent. T test and Leven test has been used. Hence, it can be concluded that companies' prices, liquidity and volume are not affected by stock split. It indicates splitting the stock does not bring the share price attractive.

Keyords: Robust test, independent T test and Leven test

I INTRODUCTION

A stock split or stock divide increases the number of shares in a public company. The price is adjusted such that the before and after market capitalization of the company remains the same and dilution does not occur. For example, with a 2-for-1 stock split, each stockholder receives an additional share for each share held, but the value of each share is reduced by half: two shares now equal the original value of one share before the split. Splitting the stock brings the share price down to a more "attractive" level. The effect here is purely psychological. The actual value of the stock doesn't change one bit, but the lower stock price may affect the way the stock is perceived and therefore entice new investors. Splitting the stock also gives existing shareholders the feeling that they suddenly have more shares than they did before, and of course, if the price rises, they have more stock to trade. For splitting a stock is to increase a stock's liquidity, which increases with the stock's number of outstanding shares. The most important thing to know about stock splits is that there is no effect on the worth (as measured by market capitalization) of the company. A stock split should not be the deciding factor that entices you into buying a stock. While there are some psychological reasons why companies will split their stock, the split doesn't change any of the business fundamentals. In the end, whether you have two Rs.50 shares or one Rs.100 share, you have the same amount in their hand. The purpose of this paper is to know the effect of stock split of NSE listed companies on price, volatility and liquidity.

II HYPOTHESES

The purpose of this study is to examine the stock split effect. In order to obtain this object, following null hypothesis are examined:

H_o - There is a no significant difference between share prices before and after stock split

^{*} Dr. Rehka Gupta, Assistant Proffesor, Government College, Amb, Himachal Pradesh

H_A - There is a significant difference between share prices before and after stock split

- H_o There is a no significant difference between liquidity before and after stock split H_A -There is a significant difference between liquidity before and after stock split
- > H_o There is a no significant difference between volatilities before and after stock split

H_A - There is a significant difference between volatilities before and after stock split

III DATA

The present study is based on the secondary data. The sample for this purpose consists of thirty three companies, which are listed in National stock exchange. Securities are selected in these samples that declares stock split in NSE. In case of stock split effect, data related to different days are observed separately before and after stock split. The data of sample companies have been collected from the NSE website nseindia.com.

IV METHODOLOGY

Following steps and methods are applied for this study:

- Average share price of each company is obtained from website.
- The daily returns of companies are calculated as:
 R_t = ln (P_i/P_{i-1})

wherei

R, is the rate of return for the period t, and

 P_t and P_{t-1} are the price of two successive periods t and t-1.

• Levene's test is employed for testing the equality of the variance of daily returns between before and after stock split. The Levene statistic is distributed as w statistic with (I-1,N-I) degree of freedom.

$$WW = \frac{\left\{\sum_{j=1}^{J} n_{j} \left(D_{j} - D_{j}\right)^{c}\right\}}{\left\{\sum_{j=1}^{J} \sum_{i=1}^{n_{j}} \left(D_{ij} - D_{ij}\right)^{2}\right\}} \left[\frac{(N-J)}{(J-1)}\right],$$

$$D_{ij} = \begin{bmatrix} R_{ij} M_j \end{bmatrix}$$

wherei

W is the result of the test;

Rij is the return for day;

M_j is the sample median return for days j computed over n_j days;

$$D_{\eta} = \sum_{i=1}^{n_f} \frac{D_{ij}}{n_i}$$
, which is the mean of the D_{ij} and

$$D_{\cdot \cdot \cdot} = \sum_{j=1}^{J} \sum_{i=1}^{nJ} \frac{D_{ij}}{N} \text{ , is the grand mean of } D_{ij}.$$

The significance of w is tested against $F(\alpha k - 1, N - K)$ where F is a quintile of the F test distribution, with k - 1 and N - K its degrees of freedom, and α is the chosen level of significance (usually 0.05 or 0.01).

- Robust test calculates the Brown-Forsythe statistic to test equality of group means. This statistic prefers the F statistic. It is tested that mean in stock return is equal before and after stock split or does it exhibit statistically significant differences. It is calculated by using SPSS 17.
- Independent t test is tested whether mean differences of different samples are significant or not. It is used for measure the mean difference between pre split returns (volume) and post split returns (volume). To carry out the test, it calculates the statistic as follows:

$$t = \frac{X_1 - X_2}{S} * \sqrt{\frac{n_1 n_2}{n_1 + n_2}}$$

$$S = \sqrt{\frac{\sum (X_1 - X_1)^2 + \sum (X_2 - X_2)^2}{n_1 + n_2 - 2}}$$

Where

 X_1 is the mean of first sample:

 X_2 is the mean of second sample:

 m_1 is the number of observations in the first sample:

 n_2 is the number of observations in the second sample; and

S is the combined standard deviation.

First sample is pre-split and second sample is post-split day.

V RESULT AND DISCUSSION

In this study examine the extent to which stock splits affect stock price and liquidity. For this purpose different sets such as pre- and post-split period as 100, 50, 25, 15, 10, 5 and 2 trading days has been taken. Table-I indicates the companies name, split day, face value before Split and face value after Split.

Table-II and IV shows the mean differences statistics between the samples. It indicates that majority of companies mean difference are insignificant. Such as 69 per cent (ED-100, ED+100), 88 per cent (ED-50, ED+50), 94 per cent (ED-25, ED+25), 94 per cent (ED-15, ED+15), 97 per cent (ED-10, ED+10) and 88 per cent (ED-5, ED+5) companies are accepting null hypothesis. Hence it can be concluded that there is no significant difference between

share prices before and after announcement of stock split. For the same purpose robust test statistics shows that mean differences of majority of companies are not significant at one and five per cent level. Both tests statistics clearly depicts that share prices of NSE listed companies are not affected by stock split.

In order to know the stock split effect on volume, statistics are presented in tables. it can be cited from tables that all companies mean differences of volume are insignificant. The result of both test statistics shows that mean differences of all sets are not significant at one and five per cent level. It can be said that liquidity is not affected by stock split.

For testing the stock split effect on volatility Leven test statistics depict that majority of companies' volatility between pre and after split return and volume are insignificant. There are very less number of companies which depicts statistics are significant at one and five per cent. This study indicates that stock split does not effect on volatility of securities.

VII CONCLUSION

On the basis of the objective of the study the following results have been drawn:

- NSE listed companies' returns or prices are not affected by stock split.
- These companies volume have not effect by stock split.
- Stock split does not effect on volatilities of companies

Numerous empirical investigations related to international and Indian stock market, however, provide evidence of stock split on prices and liquidity. Some studies deny these effects. But these studies results are based thirty three NSE listed companies. This study suggests stock split have not effect on prices, liquidity and volatilities.

Refrences.

- Fama, E., L. Fisher, M. Jensen and R. Roll, 1969, The adjustment of stock prices to new information, *International Economic Review*, 10, 1-21
- Baker, H., and P.L. Gallagher, 1980, Management's view of stock splits, *Financial Management*, 9, 73-77.
- Grinblatt, M., R. Masulis, and S. Titman, 1984, The valuation effects of stock splits and stock dividends, *Journal of Financial Economics*, 13, 461-490
- Lakonishok, J., and B. Lev, 1987, Stock Splits and stock dividends: Why, who and when, *Journal of Finance*, 42, 913-932
- Baker, H.K. and Powell, G.E., 1993, Further evidence on managerial motives for stock splits, Quaterly, *Journal of Business and Economics*, 32, No. 3, 20-31.
- Beneish, M D and Robert E Whaley (1996), An anatomy of the S & P Game: The
 Effects of Changing the Rules, Journal of Finance, 51, pp1909-30
- Ikenberry, Rankine, and Stice 1996, What do stock splits really signal?, Journal of Financial and Quanititative analysis, 31, 357-375
- Muscarella, C.J. and M.R. Vetsuypens, 1996, Stock splits: Signaling or liquidity? The
 case of ADR solo splits, Journal of Financial Economics, 42, 3-26.

TABLE-I NAME OF STOCK SPLIT COMPANIES

Sr. No	Company Name	Ex Date		Face Value Before Split	Face Value After Split
1	Aqua Logistics	1/10/2010		10	1
2	Archies	2/11/2010		10	2
3	Atlanta	8/11/2010		10	2
4	Balaji Amines	18/11/2010		10	2
5	Balkrishna Industries	20/12/2010		10	2
6	B L Kashyap & Sons	29/09/2010	V-	5	1
7	Coromandel International	23/12/2010		2	× 1
8	EID Parry (India)	23/12/2010		2	1
9	Genus Power Infrastructures	22/10/2010		10	1
10	Glodyne Technoserve	10/2/2011		10	6
11	Greaves Cotton	24/11/2010		10	2
12	Himadri Chemicals & Industries	8/11/2010		10	1
13	Hindustan Zinc	7/3/2011		10	2
14	Jain Irrigation Systems	29/10/2010		10	2
15	KEC International	30/12/2010		10	2
16	LIC Housing Finance	30/12/2010		10	2
17	MVL	16/11/2010		2	1. 7
18	National Aluminum Company	15/03/2011		10	5
19	Nissan Copper	27/09/2010		10	1
20	Nitin Fire Protection Industries	4/11/2010		10	2
21	Oil & Natural Gas Corporation	8/2/2011		10	-5
22	Oriental Hotels	10/11/2010		10	1
23	Prime Focus	29/10/2010		10	- 1
24	Sadbhav Engineering	7/12/2010		10	1
25	SE Investments	29/10/2010		2	1
26	Shopper's Stop	12/1/2011		10	5
27	Sintex Industries	27/10/2010		2	1
28	Somany Ceramics	11/11/2010		10	2
		2.4			

29	Standard Batteries	9/11/2010	0	1
30	Sun Pharmaceutical Industries	25/11/2010	5	1
31	Supreme Industries	18/10/2010	10	2
32	Surya Pharmaceuticals	23/12/2010	10	$-\tau_{\rm s} + I_{\rm g}$
33	Unichem Laboratories	21/10/2010	5	2

TABLE-II t- TEST STASTICS -TABLE-III t- TEST STASTICS

HAME OF COMPANY	ED(-10	0,+100)	ED(-5	0,+50)	ED(-2	5,+25)	ED(-15	,+15)	ED(-10,+10)		ED(-5,+5)	
NAME OF COMPANY	t	Sig.	t	Sig.	t	Sig.	t	Sig.	t	Sig.	t	Sig.
Aqua Logistics	- 116	908	115	.908	.348	729	.238	814	405	690	278	788
Archies	094	846	194	846	171	865	- 244	809	177	.862	- 509	624
Aflanta	-002	929	089	.929	- 054	.957	176	862	- 024	.981	011	991
Balaji Amines	260	938	- 078	938	817	418	1.307	202	.908	.376	425	682
Balkrishna Industries	151	958	.053	.958	.005	996	- 478	636	148	.884	- 438	673
B L Kashyap & Sons	248	804	249	.804	107	915	268	.791	- 183	.857	212	.837
Coromandel International	146	701	- 385	701	- 775	442	-1.043	306	-1.295	212	- 645	537
EID Parry (India)	231	.824	223	824	223	824	263	.795	- 344	.735	160	.877
Genus Power Infrastructures	.171	766	.298	.766	301	764	510	614	.091	.929	272	792
Glodyne Technoserve	017	627	487	.627	.075	.940	- 408	686	- 881	390	- 350	736
Greaves Cotton	082	869	- 166	.869	- 149	882	297	769	221	.828	- 392	705
Himadri Chemicals & Industries	137	1.000	.000	1.000	-081	936	- 066	948	258	799	683	514
Hindustan Zinc	.082	965	.044	.965	- 304	763	.193	848	.313	.758	452	.664
Jain Irrigation Systems	014	917	- 105	917	- 122	903	.006	995	- 133	.895	- 286	782
KEC International	001	937	.079	937	.010	992	188	852	.199	844	- 178	.863
LIC Housing Finance	175	752	-317	.752	372	712	-1.156	258	- 500	623	- 489	638
MVL	.101	979	.027	979	328	744	.630	.534	.244	.810	.405	696
National Aluminium Company	106	709	.374	709	119	906	.285	777	147	.884	277	789
Nissan Copper	510	605	.518	605	- 023	.982	1.163	255	.792	439	958	366
Ntin Fire Protection Industries	330	757	311	.757	438	663	516	.610	.293	.773	- 006	.996
Oil & Natural Gas Corporation	- 177	954	- 058	.954	.130	897	- 018	.985	- 178	860	- 413	690
Oriental Hotels	307	667	.432	667	1 161	251	1 023	315	476	640	599	566
Prime Focus	- 189	979	- 026	979	- 070	.944	- 296	770	- 641	530	044	966
Sadbhav Engineering	-049	969	- 039	969	- 159	875	- 617	542	- 090	929	- 184	858
	- 222	702	- 384	.702	- 318	751	- 351	728	.163	873	024	981
SE Investments	-042	843	- 198	843	214	832	146	885	- 358	725	-584	575
Shopper's Stop	104	995	006	.995	061	951	- 594	557	441	665	-712	497
Sintex Industries	316	650	455	650	558	580	1.012	320	.929	365	487	639
Somany Ceramics		746	325	746	- 169	.867	- 257	799	.215	832	.489	638
Standard Batteries	.304	686	- 405	686	. 476	636	- 236	815	- 656	520	- 679	516
Sun Pharmaceutical Industries	066	.952	060	952	- 125	901	126	901	- 850	406	- 337	.745
Supreme Industries	271	883	- 148	.883	- 042	967	- 062	951	100	921	. 276	.790
Surya Pharmaceuticals Unichem Laboratories	131	926	093	926	287	775	180	859	.360	723	-719	493

TABLE-IV ROBUST TEST STATISTIC FOR RETURNS

Г												·			
	NAME OF COMPANY	Statistic	Sig.	Statistic	Sig.	Statistic	Sig.	Statistic	Sig.	Statistic	Sig.	Statistic	Sig.	Statistic	Sig.
	Aqua Logistics	11.969	.001	5 323	024	1.594	213	2 397	135	6 273	.023	10 649	.011	4 097	289
	Archies	2.555	112	.024	876	007	936	000	992	335	572	1 044	.354	3 773	217
	Atlanta	1.271	261	995	322	1.498	.231	1 783	.198	2 601	.130	6 260	.040	23 091	084
	Balaji Arrines	2314	130	3 096	083	3911	.054	4 664	040	3 067	099	1.420	.275	15 269	070
	Balloishna Industries	026	.873	411	523	.263	611	.085	.773	1 408	.254	039	852	25 716	049
	B L Kashyap & Sons	4.321	.040	3 604	.062	2.766	108	2 270	.152	1990	190	1.641	265	1.270	461
	Coromandel International	131	718	.002	.965	1.456	235	3 703	.067	844	.373	.240	637	2.777	.340
	EID Parry (India)	2.632	.106	.821	.368	793	.378	.653	.425	.017	.899	.000	.983	.058	844
	Genus Power Infrastructures	5.549	.020	2 334	.130	5 353	.025	1 923	.177	1.113	.307	8 293	.028	9.467	.093
	Glodyne Technoserve	273	602	.539	466	002	.961	017	.897	.816	.382	2 006	.207	10.795	165
	Greaves Cotton	4.639	.032	1.548	.217	626	.433	.675	419	759	.396	1 042	.340	1 315	412
	Himadri Chemicals & Industries	230	632	.973	.327	542	.467	.256	.619	016	.901	533	.505	2725	.345
	Hindustan Zinc	.895	346	823	368	706	.409	1 094	313	1 118	.318	1.136	.346	892	518
	Jain Irrigation Systems	.899	.345	.097	.756	454	.505	.780	.385	.580	.456	.104	.761	1 032	470
	KEC International	.579	.448	.922	.340	713	.403	1.484	234	1 002	.331	518	.495	.777	.506
	LIC Housing Finance	864	. 354	2.622	.111	715	.402	240 .	.628	3.230	.092	364	.573	1.864	.360
	MVL	024	.877	1.049	.309	083	.774	.218	.644	.297	.593	083	.781	.027	.839
	National Aluminium Company	2.782	098	3.019	880	1.742	199	1.763	205	1 525	247	1 284	.320	1 043	493
	Nissan Copper	.849	.358	.155	696	027	.871	.410	.527	193	666	001	.981	153	763
	Nitin Fire Protection Industries	104	.748	.092	.763	.531	.472	.143	.710	.157	.699	266	627	6 301	187
	Oil & Natural Gas Corporation	1.221	.271	2 220	.140	.999	.325	.318	.580	.056	817	.560	495	.609	.577
	Oriental Hotels	6.293	.013	8 285	.005	3.483	:.070	2 405	.136	2 091	170	3 334	.130	005 .	.956
	Prime Focus	7.122	.008	675	.414	1,559	220	.003	.959	2 587	.130	.294	.605	.002	966
	Sadbhav Engineering	090	.764	1.489	226	1.803	.187	1.007	.326	1.030	.326	.716	429	026	592
	SE Investments	029	.864	.489	487	023	.881	004	.947	072	.791	767	.410	004	.958
	Shopper's Stop	051	822	015	.903	.027	.871	.144	.709	.232	.638	.083	735	.278	.658
	Sintex Industries	6 666	.011	1 493	226	859	359	1 455	238	1 225	283	.481	.510	003	566
	Somany Ceramics	7.909	.005	8 187	.006	6 290	016	4.962	034	3 824	067	13.480	.010	2.280	368
	Standard Batteries	8 970	003	1906	.171	724	401	1 803	195	1 299	276	287	.614	866	521
	Sun Pharmaceutical Industries	1 922	.167	1 606	.209	301	586	870	359	.012	913	026	877	1.893	378
	Supreme Industries	6.102	.014	3 945	.052	2.523	.119	3.569	070	2 021	.173	.429	.540	.234	.710
	Surya Pharmaceuticals	3 066	082	000	.983	.012	913	739	.400	:111	744	.329	582	.127	758
	Unichem Laboratories	3 750	.054	1 313	256	.010	920	226	.639	.093	.765	1 595	243	8 834 -	133

Intertextuality

Ms. Ritu Sood* Ms. Vidiya Oberoi**

INTERTEXTUALITY Abstract

Intertextuality is the relationship that exists between different texts especially literary text or the reference in one text to another. The fundamental concept of intertextuality is that no text, much as it might like to appear so, is original and unique-in-itself; rather it is a tissue of inevitable and to an extent unwitting references to other texts.

We live in 21st century....the high age of Intertextuality. We see it constantly in movies and television which endlessly refer to earlier texts. Basically everything anyone writes or produces into a movie has been built upon someone else's idea. This is mostly an unending chain. Intertextuality is there in research papers also since one has to obtain information from other sources.

In this paper, we propose to make a comparative study of three texts based on Mahabharta, a magnificent epic of more than 100,000 couplets and is a collection of 18 books. It is dozen times thicker than the combined length of Iliad and Odyssey. Most of us are familiar with the original text, but its use and reframing by 'The Palace of illusions' by Chitra Devakaruni shifts the focus from war and valour of the original to more humanized concerns of the everyday, that otherwise get obscured by the grand narrative of the epic. This book gives an amazing and different view of a story that has been told and retold a million times.

'Yuganta' by Iravati karve studies the principal, mythical-heroic figures of Mahabharta from historical, anthropological and secular perspectives. Karve challenges the familiar and formulates refreshingly new interpretations.

'The Difficulty of Being Good' is an excellent book by Gurcharan Das who picks up situations and characters from Mahabharta, interprets them using arguments and theories from philosophy, evolutionary biology, economics and other fields of study and then tries to apply these interpretations to more recent events such as controversial government policies, wars and scams.

The original text of Mahabharta is undoubtedly a masterpiece showcasing human dilemmas but the intertextual study of the three texts mentioned above will surely influence our understanding of the original text, causing us to "reflexively" re-read or reconsider our interpretations of Mahabharta.

Asst. professor in English

Asst. Professor in English Devki Devi Jain Memorial College For Women, Ludhiana

Introduction

Intertextuality is the relationship that exists between different texts especially literary texts or the reference in one text to another. The fundamental concept of intertextuality is that no text, much as it might like to appear so, is original and unique-in-itself, rather it is a tissue of inevitable, and to an extent unwitting references to another texts. Intertextuality involves an implicit comparison by putting two "texts" together. When literature has reference to another text, we are asked to draw from our knowledge of the text in its original form, and compare this to how it is being used, changed or reframed by the primary book. Intertextuality can also influence our understanding of the original text, causing us to "reflexively" reread or reconsider our understanding of the original text.In Textology and Text Analysis, intertextuality is, defined as the relating elements of the previous texts that influence and gather to construct (a part of) the present text. The term "intertextuality" has, itself, been borrowed and transformed many times since it was coined by poststructuralist Julia Kristeva in 1966. According to Kristeva (1980), no text is original and is made by itself isolated from those existing before it; such a text is influenced by the texts and textual elements relating to it. Intertextuality is considered as the history of a text, the cycles of the chain of texts which are connected to and have influences on the present particular text. It is also believed that no text is made without such intertextual elements, rather, all the (inter)textual elements of the relating textsinherently influence the intended text and are combined with the author's creativity to produce the whole and final construction of that text. Even the author's creativity in turn is (partly) because of his/her experiences of Intertextuality are not always intentional and can be utilised inadvertently.

TYPES OF INTERTEXTUALITY

Intertextuality and intertextual relationships can be separated into three types: obligatory, optional and accidental. These variations depend on two key factors: the intention of the writer, and the significance of the reference. For example: poet William Blake intentionally uses his knowledge of the Christian Bible and alludes to themes from this text using language such as 'thee', 'thou' and 'thy'. There are also specific references to the 'Lamb' which are significant and vital to the reader in order for them to understand the contexts and purpose of the poem. The distinctions between these types and those differences between categories are not absolute and exclusive but instead, are manipulated in a way that allows 'hem to co-exist within the same text.

OBLIGATORY INTERTEXTUALITY

Obligatory intertextuality is when the writer deliberately invokes a comparison or association between two (or more) texts. Without this pre-understanding or success to 'grasp the link', the reader's understanding of the text is regarded as inadequate. Obligatory intertextuality relies on the reading or understanding of a prior hypotext before full comprehension of the hypertext can be achieved .Optional intertextuality has a less vital

impact on the significance of the hypertext. It is a possible, but not essential, intertextual relationship that if recognized, the connection will slightly shift the understanding of the text.

OPTIONAL INTERTEXTUALITY

Optional Intertextuality means it is possible to find a connection to multiple texts of a single phrase or no connection at all. The intent of the writer when using optional intertextuality is to pay homage to the 'original' writers, or to reward those who have read the hypotext. However, the reading of this hypotext is not necessary to the understanding of the hypertext.

ACCIDENTAL INTERTEXTUALITY

Accidental intertextuality is when readers often connect a text with another text, cultural practice or a personal experience, without there being any tangible anchorpoint within the original text. The writer has no intention of making an intertextual reference and it is completely upon the reader's own prior knowledge that these connections are made.

The advantage of intertextual study is that it focuses on the process of composition to reveal intention, while allowing for the readers role in producing the meaning of the text. It is both reader and writer centered encompassing the entire process by which both texts come into being and is understood.

Along with The Ramayana, The Mahabharta is one of India's "great stories" and this ancient epic maintains its status as a culturally foundational text which, apart from philosophical/spiritual values, educational and religious instructions, contains and perpetuates ideas and ideals of ethical obligations, social norms and gender roles, Mahabharta has been inspiring the writers for centuries and references to the epic, its central legends or characters, are numerous in literature. The comparative study of works based on Mahabharta brings forth refreshingly new interpretations. We would analyze three amazing books based upon Mahabharta.

"Yuganta" by Iravati Karve comes forth as a text which does not retell the story of Mahabharta. Instead of keeping it as base, dwells into the human aspect of the epic, studying the principal mythical-heroic figures of Mahabharta from historical, anthropological and secular perspectives. She dissects the various characters, keeping their obvious strengths in mind, turns the spotlight on their weaknesses. Not only this she also highlights the other aspects of the parent epic like the social structure, philosophy, the political system and the state of women, subjected to a rational enquiry that makes the story of Mahabharta more relevant to the Contemporary reader.

She also highlights different aspects of the religion-The Subtle Art of Dharma. Nowhere else one finds so many discussions about what Dharma is and what is not? as in the Mahabharta. She did so by bringing into spot light the most revered characters of Mahabharta and points out at life's purpose, the challenges faced, the choices made and finally the end results, which shows that human beings can control to a great extent what happens to them if they know what actually they want in life. Thus it gives a clear message of cause and action

that the sufferings we get are only because of our own misdeeds, misintentions and the choices that we make in our life.

Moreover, Iravati highlights the multifaceted character of Mahabharta from a different perspective. GANDHARI who was always looked upon as a long suffering woman is presented with the fascinating aspects of her character by the glimpses of the shy bride, the tough queen and the doting mother. KUNTI, who has been presented with nothing but with the emotions of sorrows, is interpreted as a magnanimous, noble, calculative and farsighted woman. Then the writer presents the character of DRAUPADI by drawing a comparison with Ramayana's SITA where Draupadi's role achieves a much higher prominence. Here KRISHNA is presented as brave, intelligent, just and farsighted but not God, by the author.

Thus YUGANTA not only unfolds the different aspects of characters and events introduced in Mahabharta, but by testing it through the lens of anthropology, also brings the human aspect of Mahabharta and presents that the Mahabharta is a record of human beings with its human limitations and weaknesses.

"Palace of illusions" by Chitra Devakaruni is a rendition of great epic from Draupadi's view point. Devakaruni shifts the focus from war and valour of the original to more humanized concerns of the everyday, that otherwise gets obscured by the grand narrative of the epic. Told in first person, this book takes us through the epic in Draupadi's voice. From being born of sacrificial fire to her strange, lonely childhood, her tricky marriage to five men with a persecution problem and a control freak mother, her own palace at last, and then the unbelievable traumas that follow, that nobody should have to go through. Most of this is true, as in the original epic but Devakaruni adds other imaginative twist of her own: Which man Draupadi really love? How does she get to describe the battle? And most resplendent discovery of all: Who is the one who truly really loves her.

Palace of illusions is a creative, illuminating feminist text that compels us to re-examine the original text. Almost everything in the book, as the original text itself, is a metaphor. It is up to the reader to make the most of them and interpret them in ways that fit into their framework. It is a multidimensional read that could be digested at different levels at different moods. Devakaruni,s interpretation of the epic make us find parallels from Panchaali's story to events from contemporary Indian society that show us that, though it has been almost 3000 yrs. since the events of Mahabharta unfolded, society has not come much further in terms of way women are treated. When after winning Draupadi in gambling, Kauravas try to strip her, no one in the court attempts to save her from the act of sexual harassment. She was lucky that she got Krishna's help, but in modern India we have numerous such shameful incidents like the one in Birbhum distt. of West Bengal, where a tribal girl was gang raped as a punishment for falling in love with a man from different community and the people chose to be mute spectators. Such cases are a proof that women are still subjected to the same public sexual harassment that Paanchali suffered. Thus Devakaruni's interpretation makes the epic more realistic, more relatable and more personal. Every woman can feel the agony of Draupadi when she says "My Situation was very different from that of a man with several wives. Unlike him, I had no choice as to whom I slept with, and when. Like a communal drinking, the cup

would be passed from hand to hand, whether I wanted it or not". Characters like kunti, Gandhari, Uttara, Sikhandi, Dhrishtadyumna are presented more elaborately in this novel. Duty is an elemental pillar of Hinduism and The Palace Of illusions, like the Mahabharata; is a tribute to Hinduism's central virtues. Old rivalries and greed for power push the story forward, but they only serve to emphasize that the path to redemption passes through moral duty, right conduct and honorable death.

"The Difficulty of Being Good- on the subtle art of Dharma" by Gurcharan Das is another excellent book which interprets events in Mahabharta while trying to draw parallels from the relatively recent world.

Most of us spend our lives wrestling with day to day passion of right and wrong and these either remain unanswered or have no easy answer. 'The Difficulty of Being Good' turns to Mahabharta in order to answer the question why be good? And it discovers that the epic's world of moral haziness and uncertainty is closer to our experience as human beings. Mahabharta's characters are flawed; they stumble, but their coherent experiences throw light on our day to day emotions of envy, revenge, remorse, status, anxiety, compassion, courage, duty and other moral qualities. As the Mahabharta's Story unfolds in each chapter, the focus moves to a single character and his or her ethical problem and its significance for our lives. This book dwells on the goal of DHARMA, moral wellbeing. It addresses the central problem of how to live our lives in an examined way-holding a mirror to us and forcing us to confront the many ways in which we deceive ourselves, how we are false to others, and how we oppress fellow human beings.

Another important thing is that Gurucharan Das does not view Mahabharta as a hindu religious book, thereby avoiding biased religious views from affecting the perfect understanding of the DHARMA called "SVADHARMA (perfectness based on oneself and his /her tradition) and "SADHARAN" dharma (perfectness which is universally accepted, Different characters like YUDHISTRA, ARJUNA, KARNA, KRISHNA, DURYODHANA etc. are used as tools to explain the intricacies of the Dharma. The in-depth analysis of the major incidents of Mahabharta is different and insightful . This book lands us in a whole new world of Dharma .It helps us to come to terms with the uncertain ethics of the world today; a world that is uncannily similar to that of the great epics . For example the envy and greed are both present even in the modern day world, failure of communism was caused by envy (among citizens) while capitalist system is stranded by greed. Das suggests that the aim of society should not suppress these feelings among its citizens but to channelize them productively. This book challenges our unexamined conception of success. Surely, there is a better way to live, we feel after reading the story. Yudhishthra also challenged the Kshatriya concept of success in the Mahabharata. When he insisted on taking a stray dog into heaven, he performed an act of Dharma, showing that goodness is one of the few things of genuine worth in this world that might make us feel better in today's fiercely competitive world. Gurcharan Das has beautifully interwined the modern world with our ancient scripture.

The original text of Mahabharata is undoubtedly a masterpiece showcasing human dilemmas. The wholeness of Mahabharta's world and the integrity of its character sketches are miracles of poetic conception, but the study and analysis of the three texts mentioned above is surely going to influence our understanding of the original text and make us reconsider our interpretation of the great epic once again.

References:

- ahomemakersutopia.blogspot.com/../the-palace-of-illusions-chitra-banerji
- gurcharandas.blogspot.com/2009/01/on-difficulty-of-being-good.html
- Irawati karve's 'Yuganta' journal South Asia :journal of South Asian Studies>volume
 1,1971
- PALACE OF ILLUSIONS. Devakaruni, Chitra Banerjee, 2008
- www.goodreads.com>...>mythology/iravati/ karve/yuganta
- www 2. iath. Virginia. edu/elab/h f10278. Html

Representation of Violence in Dynamics of Caste, Class and Gender in Mahasweta Devi's *Draupadi*

Malika Mand*

Abstract:

Mahashweta Devi is considered as one of the boldest of Bengali female writers. In her works she has raised voice against the multi dimensional oppression that the tribals are subjected to. Her stories address serious issues related to low caste women whose subordination is something she sees as linked to their caste and class. The present paper endeavors to analyze her well known narrative entitled Draupadi, to unveil the myriad forms of violence including political and class based violence being inflicted upon women in a typically phallocentric society.

Keywords: Naxalbari Movement, State Oppression, Gender, Women, Subaltern.

Mahasweta Devi is a middle class Bengali activist, writer and journalist. In her works, she addresses and interrogates the intersection of vital contemporary issues of politics, gender and class, and this is precisely what makes her a glaring figure in the field of socially committed literature. Her wide ranging works encompass novels like *Hajar Chaurahir Maa-Mother of 1084*, *Aranya Adhikar- The Right of Forest*; short fiction, children stories, plays and activist prose writings. Through her writing, Mahashweta Devi has voiced the trials and tribulations of the downtrodden tribals and Dalit women.

Though, Mahashweta Devi rejects the idea of being identified as a woman writer. "When I write I never think of myself as a woman", she declares, "I look at the class, not at the gender problem." In light of Mahashweta's own privileging of class over gender and Spivak's focus on the effects of postcolonialism, I analyze Mahashweta Devi's story *Draupadi* to delineate various forms of violence that she tries to capture and represent in this narrative.

vulnerability of women that unveils the monstrous reality of patriarchal society in the backdrop of historically turbulent period. It is also a tale of political oppression and atrocities being inflicted by the state upon its less privileged subjects. The whole play is set in the tribal regions of Bengal during the rise of Naxalite Movement. The story revolves around Dopdi Mejhen who is a Naxalite. Along with her husband Dulan, she fights against feudal landlords who exploit the poor landless laborers and the tribals. The state launches an army operation and kills them in fake encounters. It reveals how the state uses vicious means against the poor and deprived tribals. The chief protagonist of the story Draupadi, after whom the story has been named fells prey to the state oppression. Her husband has been killed in a fake encounter. She has been gang raped. But instead of falling apart, she fights back and emerges as a symbol of retaliation.

In Appendix to History of Madness Michael Foucault criticizes Derrida's limited

^{*} Assistant Professor in English, Khalsa College, Garhdiwala, Hoshiarpur

explanation of deconstruction and further elaborates the concept by pointing out that no text can or should be interpreted without taking into consideration the various external factors such as historical, biographical, ideological etc. which contributes to its production (573). To understand the events happening in the story it is imperative to keep in mind the contextual scenario in which the story has been rooted. The main reason causing Naxalite movement and its existence even in post cold war era is failure of implementing the 5th & 9th Schedules of the Constitution of India which states briefly that all scheduled areas of the country which are forest reserves and inhabited by scheduled tribes are to be administered by the governors of the states by appointing tribal advisory councils from among the tribals of a particular forest reserve. But the chief ministers of the states have merrily administered their reserve forests by leasing forests for mining to private companies, evicting the tribals living in these forests for millennia. The Ninth Schedule of the Constitution dealt with the fact that cultivable land which over thousands of years had come under the ownership of upper castes should be acquired by the government and redistributed among India's landless peasantry. But no state government has ever worked in this direction (Sankaran). India's tribals are still lamenting under the curbing effects of destitution, unemployment, undernourishment, illiteracy and human trafficking. For these people, the notions of liberty, equality and democracy have no meaning at all. Though the country is free from the bondage of foreign rule, their repression and prejudices still continues. However, partly due to their biological sexual difference and the socio-cultural surroundings to which they belong, the consequences of these above mentioned social evils are much more on women, especially subaltern women" (Bala 14). Mahashweta Devi's 'Draupadi' not only raises voice against the misery of the ignorant tribals but also unveils the myriad forms of violence that the women are subjected to. It is a saga of oppression of the tribal low caste people at the hands of mahajans, feudal lords and the state machinery. Instead of helping them, the police prove to be an instrument of. This leads those people to rebel against the forces responsible for their subjugation. Tribal people living in the unthinkable inferno of poverty, illiteracy and hunger lost their patience and are forced to raise arms against such atrocities. Draupadi and Dulna Majhi are representatives of their native community. They belong to the Santhal tribe. In the time of drought, Surja Sahu - the feudal kingpin of the area in collusion with the state - had got two tube wells and three wells dug within the compound of his two houses. When the whole Birbhum was reeling under famine, he refused to let tribals share his 'unlimited' water sources.

Water is a natural resource that is essential for the sustenance of life. But the upper class people like Suraj Sahu have control over it and in a way over the life of the downtrodden. To have right to use that water and thus over the right to live Dulan and his wife joined the struggle. This is their obligation not their choice as they are fighting for their survival. This instigated the rage of suffering tribals and led them to join the Naxalite group and culminated in the 'revenge- killing' of Surja Sahu and his sons. Draupadi along with her husband Dulna rebelled against the oppressive state –feudal nexus. Along with other comrades they killed Suraj Sahu and his sons. In the aftermath of this killing, indiscriminate manhunt was launched

by the state through 'Operation Bakuli'. The people of village were gathered and killed by the army. Draupadi and Dulan were forced to flee and live the life of fugitives.

Working in different guises with different landowners in and around Jharkhani belt, they completely dedicated themselves to the cause of the movement. They kept on informing their comrades about the movement of the army. Their dedication and their ability to survive created a terror among moneylenders, landlords, grain brokers etc. In order to suppress the Naxalite movement and contain the deviance inherent in it, the state launches 'Operation Jharkhani', initially under Senanayak Arjan Singh, "a specialist in combat and extreme left politics"(393). Dulna, who could not survive this dastardly hunt, fails to match Senanayak's cunningness. Betrayed by his people, he was entrapped while drinking water and 'countered'. After being shot but before dying, Dulan raised a slogan 'maa ho'. A slogan which was being raised by the Santhals of Malda who joined the freedom struggle under the leadership of Mahatma Gandhi. The implication lies here is that the dreams of people who fought for the freedom of nation still remain unfulfilled. The irony lies in the fact that the Naxalites who are fighting for the fulfillment of those dreams are being hunted down by the state machinery of independent India. The state makes use of its might including kidnapping, torture, murder, rape and fake encounters to sabotage the movement. Despite knowing what is coming for her, Draupadi is not easily scared:

If mind and body give way under torture, Draupadi will bite off her tongue. That boy did it. They kountered him. When they kounter you your hands are tied behind you. All your bones are crushed; Killed by police in an encounter... unknown male...age twenty- two. (*Breast Stories* 28)

Draupadi provides a deeper gendered aspect lying behind these atrocities. We should rather proceed with this understanding, as remarked by Deepti Misri in her introduction to 'Beyond Partition':

"Violence must be understood not merely as a phenomenal event that occurs out of time and place but also as a historically and socially specific process that moves in the realm of discourse and helps construct it." (Misri 9) It is a society where women are not seen as an individual, but as a symbol of the honor of a family or community. In this situation the female body becomes a battle ground. "Women bear the brunt of communal and political hostility for, as Reena Mitra argues," it is in the heaping of indignities an women that the power game of rival men in societies lies".(104)

It explains how the individual bodies of women are stripped off their subjectivity, individuality and are assigned strictly gendered roles. What it shows is the artificial installment of honor in a woman, who is herself merely an emblem. It makes us wonder how class and patriarchy work together to push women against the double yoked violence. The patriarchy vests the female body with the values of honor and respectability of the community and thus in turn strips off all the subjectivity, individuality of the person (women). Rather

makes them more vulnerable, more prone to the violence, "Female bodies as reproduces and boundaries of the community, become the repositories of the community honor. Accordingly, sexual savagery before killing a female subject is a paradigmatic manifestation of this logic." (Misri 38)

Being the upholders of a culture's respectability that rests on their status as chaste, undefiled beings the violation of female bodies becomes the corruption of the community itself. As Ivekovic and Mostov argue, "In the acts of war....communalist rape of women are the instruments of communication between two groups of men." (ibid11)

The story provides a true account of how a systematic genocide, silently authorized and legitimized by governmental institutions in the form of sexual assault and murder reduce the status of women belonging to the lower classes and the tribal groups to a subhuman level of existence. Nobody –be it the government or its agents who perpetrate the crimes seems to suffer from any kind of guilt in doing so.

The character of Senanayak stands for the brutal face of state which operates with utter cruelty. In his essay entitled "Ideology and the Ideological State Apparatuses: Notes towards an Investigation", Louis Althusser states that ideology insinuates itself into the lives of individuals and transforms them into subjects against their will. The dominant ideology turns them into subjects against their will. He equates ideology to misrecognition" for it makes them submit freely to their subjection (196). Senanayak works by the motto of apprehension and elimination. Like any imperialist he misunderstands that he is performing a superior duty by which the bloodshed and atrocities committed by them are justified. This too explains the act of dehumanization of soldiers as weapons by state:

In fact, he knows that, as in the old popular song, turn by turn the world will change. And in every world he must have the credentials to survive with honor. He knows very well that what he is doing today the future will forget, but he also knows that if he can change color form world to world, he can represent the particular world in question. Today he is getting rid of the young by means of 'apprehension and elimination', but he knows people will soon forget the memory and the lessons of blood. (*Breast Stories* 23)

Very soon Draupadi Mejhen is apprehended by Senanayak and his army and gang raped in custody. Deprived of food or water she refuses to be intimidated. It is the culmination of her political punishment by the representatives of law:

"She turns her eyes and sees something white. Her own cloth. Nothing else. Suddenly she hopes against hope. Perhaps they have abandoned her. For the foxes to devour. But she hears the scrape of feet. She turns her head, the guard leans on his bayonet and leers at her. Draupadi closes her eyes. She doesn't have to wait long. Again the process of making her begins. Goes on. The moon vomits a bit of light and goes to sleep. Only the dark remains. A compelled spread-eagled still body. Active pistons of flesh rise and fall, rise and fall over it." (25)

Michael Foucault describes human body as the shape where cultural hierarchies are inscribed and reinforced. The essential components belonging to the domain of history such as

desires, failings and errors affect each other or combine and express themselves in the body. In fact, the entire mechanism of power, Foucault argues becomes successfully operative only after it comes to be written on the bodies of individuals. For patriarchal subject every woman is an object who is the passive recipient of his sexual objectification. Senanayak and other soldiers who rape Draupadi represent the patriarchal self who always depends upon violence to assert his subjectivity. Draupadi appears to be crushed between the double yoked violence of patriarchy and state machinery The image of the tortured body of Draupadi presents varied forms taken by violence. In fact, the ravaged body of the female signifies the stigmata of violent experience of women in an oppressive phallocentric society.

Unlike other passive rape victims, Devi doesn't let her heroine Draupadi suffer in silence. Instead of that she faces all her rapists defiantly. The writer through her Santhal female protagonist, Draupadi hammers home the point that "it is not the woman, who is wronged, should be ashamed" (Kumar140). With this awareness, Draupadi redirects the disgrace and dismay towards Senanayak and his officers. When Senanayak sees naked Draupadi, he loses his calm temper. Draupadi, now, has nothing to lose, "shakes with an indominitable laughter" making the situation more baffling for all those, who are left speechless by her bold action. Turning the dreadful wounds of her breasts into defensive attack, she "pushes the Senanayak with her two mangled breasts, and for the first time he is afraid to stand before an unarmed target, terribly afraid", he is (37). Rape is considered to be a highly personalized experience that can destroy the mental makeup of a woman. But after suffering the thing that a woman fears the most Draupadi is reborn. The act of rape was practiced on her to weaken her spirits, but ironically she is empowered by it and rather is reborn. In her story, Mahashweta Devi shows how Draupadi resists and inverts this fear and disgrace of rape towards her exploiters. She prefers the way of resisting instead of remaining silent. She shows no trace of shame on her face, instead, her oppressor feels ashamed.

This ending carries deep implications and is rather highly symbolic. The tribals have lost their land and their identity has been trodden over, likewise the woman also is raped and humiliated. Draupadi displays two forms of resistance-first resistance in the form of tribal insurgencies and the second is acted out by her own act of personal resistance. But the woman, the so called subaltern can ultimately resist and speak when pushed to the ultimate margins. In the final section of the story, Draupadi emerges as an empowered being, who can challenge her assailants even when unarmed. She displays an unusual form of resistance by subverting the gaze in such a way that it is her oppressor who is made to feel the shame. Eminent scholar E.S.Latha provides a political explanation of this incident. He states that this story makes the readers realize that rebellions and revolutions are forms of retaliation by the oppressed who are at the end of the tether. But the State and the police devise inhuman methods of suppression against the rebels and revolutionaries. The rape is symbolic of the untold horrors that were carried out during the grotesque suppression of the Naxalbari Movement in the 1970s. It denotes the Government and its Establishments' endeavor to reduce its insurgents to the level of a trivial being. In this circumstance, Draupadi's nakedness and refusal to cover her may be associated with the fact that the tribals would no longer flinch under pressure or humiliation, but enter into raw rebellion to fight courageously against the likes of Senanayak, without any trace of fear in their hearts. When confronted with such naked, fierce opposition, the ruling elite and their power-structures and like Senanayak remain terrified and dumb-struck with no hint of how to tackle the situation. *Draupadi* is a scathing attack on the charades of the government and its various agencies that on the one hand, promise all kinds of privileges, rights and emancipation from all shackles and on the other hand, slyly deny them basic human constitutional rights and civil liberties. It is a play that exposes the powerful interplay of politics and history that has deprived a whole community of life's basic pleasures. Political exploitation in all its true colors is graphically expressed in a disquieting manner that leaves the reader guilty and ashamed (Latha 4). We can conclude that this story remains successful in unveiling the various forms of violence that the women are subjected to in a male dominated society.

Bibliography

- Bala, Anju. "Silence No More: A Study of Mahasweta Devi's Draupadi". The Criterion :An International Journal in English. Vol. 5, Issue-I (February 2014).web.
- Mahasweta Devi. "Draupadi", Breast Stories. Trans. Gayatri Chakravorty Spivak. Calcutta: Seagull. 2008. Print.
- Maiese, Michelle. "Human Rights Violations." Beyond Intractability. Ed. Guy Burgess and Heidi Burgess. Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder. Posted: July 2003 < http://www.beyondintractability.org/essay/human-rights-violations>. Web.
- Latha, E.S. "Political Suppression in Mahashweta Devi's Dropadi". IRWLE VOL. 9
 No. II July 2013. Web
- Sankaran, Niranjan "How did Naxalite movement start in India?" Web.
- Yakub, Huma . "Performing Resistance and Reconstructing Margins in Mahashweta Devi's *Draupadi*". The Dawn Journal Vol.3. No.1, January-June 2014. Web.

Critiquing Ideologies: A Critical Discourse Analysis of Selected Skincare Advertisements

Niharika*

Abstract

All texts represent an ensemble of socio-political-cultural positions maneuvered by the clandestine ideologies and idealizations— the dominant & the peripherilised —which constitute the base of the superstructure of such positions. Consequently, all readers/consumers usually form their opinions from reading the texts and thus construct their docile responses to the dominant discourses engulfing their situatedness at a particular time and space.

In the present paper, I have taken the texts from the world of advertisements. Conspicuously, such advertisements are very common in our lives and influence our way of being-in-the-world in myriad ways. The ads create a pervasive mechanism for promoting an idealized life style and manipulate readers/consumers to a certain extent into believing whatever that is advertised is indeed true and valuable. Interestingly, this form of discourse shapes us, frames our responses, makes and sustains the world we live in. This paper aims at analyzing advertisements based on skincare products in manufacturing and manipulating the demands of the desirous buyers. The paper further explores the connectedness and interpellation involving the symbolic and actualized meanings of the discourse(s) of such advertisements using the tools of critical discourse analysis.

Key Words:

Ideology, CDA, Advertisements, Skin care ads, Discourse, Base and Superstructure, Interpellation.

Introduction

Being an efficient and intriguing network of communication, advertisements have the ability to bring revolutionary changes in the mind set of the recipients. Accordingly, advertisements have the power to cajole the choices and preferences of the social mind. The technology-imbued world of advertisements voices itself polyphonically through audiovisuals, language, conversation, music, jingles, face value and the like. Henceforth, it plays a pivotal role in catalyzing a social change. Notably, this form of discourse holds persuasive power and affects the behaviors and thought processes consciously as well as unconsciously and also brings out the unequal relations of power which plague our society from times immemorial. Discourse plays a fundamental role in the daily expression and reproduction of ideologies. (Van Dijk). Further, discourse analysis is:

^{*} Research Scholar, Deptt of English, Guru Nanak Dev University, Amritsar.

- (a) concerned with language use beyond the boundaries of a sentence/utterance;
- (b) the interrelationships between language and society and;
- (c) the interactive or dialogic properties of everyday communication.

Foucault holds that each era defines its own discourses and these definitions may vary over time. The core idea is that technical specialists (advertising specialists) always work together to establish their field and its dominant ideas. The technical fields in question exert an ever-increasing power over people and these discourses profoundly shape the structure of our society. In this sense, discourse may be understood in terms of a politically and sexually divisive strategy to produce polarized thinking which highlights a power play. It is a loose structure of inter-connected assumptions that makes 'knowledge' possible. Such a cluster of claims to knowledge is what Foucault calls discourse. The establishment of two binary opposites as in the case of power/knowledge leads to the formation of systems of exclusion and inclusion. The dynamics of systems of exclusion and inclusion form the identity of an individual with varied ideological significations. Foucauldian conception of discourse aims at exploring the ways in which we are enslaved to social thinking even without knowing it. The penetration of regulation into the smallest details of everyday life assures the smooth functioning of power. The discursive formations create social impressions in the making of identity on the part of an individual. The discursive formations can be defined as a large group of statements that belong to a single system of formation. The discursive formations impose definitions on us.

Such a conception of discourse relates to Althusserian view of ideology as a 'false consciousness. Importantly, ideology shapes individuals as subjects. So, ideology forms our very reality and thus appears to us as true or obvious. In this sense, ideologies, discourses and social structures are all 'interpellated'.

In the light of these polemics, this paper investigates the use of language and other semiotic modalities in selected beauty product advertisements. It further highlights the strategies employed by the advertisers to attract the focussed customers. It is worth considering how the women mind-set is interpellated and its beliefs are taken into control through the discursive discourses of advertisements. Contextually, this paper addresses the following research questions:

- 1. What are the lexical features used in skincare advertisements?
- 2. How do advertisers portray an idealized image of women?

Methodology and Theoretical Framework

The theoretical framework employed in this study is Critical Discourse Analysis. Advertisements come under media discourse and involve language. In this paper, advertisements are analysed using a three pronged approach that encompasses linguistic analysis, social analysis and cultural analysis. Linguistic analysis is a critical examination of the language used in advertisements. In this analysis lexical choices are identified along with the various elements used. The social analysis brings forth the effect of the advertisements on the targeted audiences. Here the preferences of the concerned society are taken care of. The

cultural analysis particularly aims to see the effects of advertisements on the modern life. Hence, this framework tries to build a relationship between the three dimensions to understand the underlying meanings of the discourse of advertisements.

Critical analysis aims to reproduce interpretations and explanations of areas of social life which both identify the causes of social wrongs and produce knowledge which could (in the right circumstances) contribute to righting or mitigating them. (Fairclough, 2010, p.8). Critical Discourse Analysis is about language and its role in the society. It helps in reformulating discourse not on a linguistic level or according to purely technical infrastructures, but by the ideologies of the subjects. Ideologies determine not only discourse content but also the way discourse is organised. Hilary Janks in her study on CDA (henceforth) further questions — How is the text positioned or positioning? Whose interests are served by this positioning? Whose interests are negated? What are the consequences of this positioning? — that relate discourse to the relations of power. Where analysis seeks to understand how discourse is implicated in relations of power, it is called *critical* discourse analysis.

Fairclough's (1989, 1995) model for CDA consists three inter-related processes of analysis tied to three inter-related dimensions of discourse. These three dimensions are:

- 1. The object of analysis (including verbal, visual or verbal and visual texts).
- 2. The processes by means of which the object is produced and received (writing/speaking/designing and reading/ listening/ viewing) by human subjects.
- 3. The socio-historical conditions which govern these processes.

Fairclough and Wodak summarize the main tenets of CDA as follows:

- 1. CDA addresses social problems
- 2. Power relations are discursive
- 3. Discourse constitutes society and culture
- 4. Discourse does ideological work
- 5. Discourse is historical
- 6. The link between text and society is mediated
- 7. Discourse analysis is interpretative and explanatory
- 8. Discourse is a form of social action.

What is useful about this approach is that it enables you to focus on the signifiers that make-up the text, the specific linguistic selections, their juxtapositioning, their sequencing, their layout and so on. However, it also requires you to recognize that the historical determination of these selections and to understand that these choices are tied to the conditions of possibility of that utterance. This is another way of saying that texts are instantiations of socially regulated discourses and that the processes of production and reception are socially constrained. Why Fairclough's approach to C.D.A is so useful is because it provides multiple points of analytic entry. It does not matter which kind of analysis one begins with, as long as in the end they are all included and are shown to be mutually explanatory. It is in the interconnections that the analyst finds the interesting patterns and disjunctions that need to be described, interpreted and explained. The CDA not only concentrates on visual texts and their

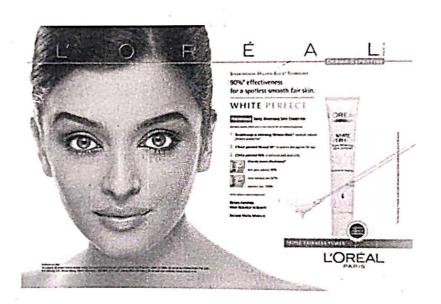
meanings but also focuses on the question of how these meanings reflect or support the dominant patriarchal ideology and discourses in the society. Embedding this stance into the critique of the present study, this uncovers deeper social and marketing ideologies in advertisements.

Advertising, an important television genre helps in making an image of woman and man which is essential for the understanding of discourse practices, social interactions and implications along with prevalent ideologies. In addition, advertising considered as a cultural form and discourse is a site in which different subjectivities struggle to impose or challenge, to confirm, negotiate or displace definitions and identities. (Gledhill, 1988:72).

Data Analysis

Here the selected beauty advertisements have been analyzed using the above mentioned concepts of CDA.

Text 1

In this advertisement is a beauty product of L'OREAL. L'OREAL is a French cosmetics and beauty company head quartered in with a registered office in Paris. It is the world's largest cosmetics company and has developed activities in the field of cosmetics, concentrating on hair color, skin care, sun protection, make-up, perfumes and hair care, the company is active in the dermatology, toxicology, tissue engineering, and biopharmaceutical research fields and is the top nanotechnology patent-holder in the United States.

In This add, advertisers capture the attention of women by using the terminology 'DERMO EXPERTISE' from the discourse of science and medicine, mathematics, beauty and skincare. With the usage of this term, the company projects the reatment/care of skin by strengthening the belief that the product helps in retaining and enhancing the beauty of women and at the same time stressing the researched expertise of the manufacturer of the product. The 'WHITE PERFECT'— the catch phrase — implies beauty to be perfect only if it is white which depicts the societal and cultural preferences and at the same time privileging and perpetuating the Eurocentric dominance of color politics especially in the Third World.

Further, if seen linguistically, the usage of three consecutive adjectives used for skin "spotless, smooth, and fair" grabs the targeted attention and convinces more effectively. The projection of the world's most beautiful woman as the face of the advertisement makes it more potent to condition the consciousness of the recipients. Another tagline viz. "TRIPLE FAIRNESS POWER" makes ideologies powerful by fixing them in the minds of the buying behaviors. Women are persuaded to buy effective fairness products to make their positions felt in the society. Importantly, the power is again associated with the fair / white. This furthers the stance of clandestine capitalist colonial stance which requires a postcolonial reconstruction thereof.

Text 2

In text 2, the discourse begins with an interrogative statement i.e. 'What does it take to be the No. 1 Anti-wrinkle brand worldwide?' that quickly grabs the attention of the customers and answers it in an enticing vocabulary.

Patented Formulas
Proven Results
And the ability to make
Millions of women
Lean into the mirror
And say...Wow

The conceptualization of the anti-aging coupled up with the adjectives 'Patented' and 'Proven' highlight the product's market value and the covert gullibility of the promise. Further, the clause 'And the ability to make millions of women lean into the mirror and say...Wow' assures the intense effect of the product and makes millions of consumers believe that only this product has the capacity to do wonders. The name of the product 'Revitalift' is the result of affixation wherein the root word 'vital' has a prefix 'Re' that directly impacts the minds of the consumers and gets fixed. Further, the vocabularic condensation of 'wow' signifying charisma aims at producing a mirror-defeating impact and here the mirror is

representative of the patriarchal codes of hegemony which can be best be addressed by this wow effect—though in a subtle manner. Notably, wow itself becomes hosts a sort of discursivity. Further, the textuality of the advertisement is loaded with an empowered counternarrative to the matrix of dominant power relations in the society by way of beautifying and thus empowering the feminine. Conversely, it gratifies the patriarchy in terms of projecting the feminine engrossed in the process of achieving the Hellenic beauty. Hence, the discourse of the add has a dual impact on its recipients which not only unsettles but also creatively shapes the ideological hierarchies in the society.

Text 3

The following text is a transcript from the brand Estee Lauder and the name of the product is New Dimension Shape+ Fill Expert Serum.

Turn Right, Turn Left
We all have a favourite angle
Introducing New Dimension Shape+ Fill Expert Serum
Now every angle becomes your best
In just two weeks, you see more defined looking contours
Cheek and Jaw line are visibly more lifted
Look into the mirror
You love what you see
Estee Lauder New Dimension
Now every angle becomes your best angle.

In this text, the company uses discourses of physical dimensions as well as facial features to invoke the desires of the customers. The reference to serum signifies the positive terms of reference i.e. proteins, the electrolytes, antibodies, antigens, hormones and the like — all contributing to persuade the recipient of the credibility and potency of the product.

Further, all these discourses have been strategically woven into the discourse of skincare. The sample has been produced by Estee Lauder, one of the world's largest cosmetics and Beauty Company. The text will travel in the form of information and gossip amongst groups and masses which leads to the larger audience. The featuring of an American actress Eva Mendes in the advertisement proves to be an icing on the cake.

Conclusion

This study aimed to unveil the hidden ideologies in advertisements of skincare from the perspective of Critical Discourse Analysis. The present paper mainly focused on the use of language in skincare advertisements and strategies employed by advertisers to manipulate and attract their customers. Through these endorsements the market value of the particular brand is encashed. The stereotypical beliefs of beauty products are shown synonymous with a perfect and happy life. With the use of this language an ideal picture of woman is projected.

Advertisement is a powerful media to appeal and to reach to the common minds. In other words it has the power to control the masses. The marketing strategies aim to sell the product with the help of heavy laden words that persuades the consumer to buy the product.

References

- 1. Fairclough, N. (1989) Language and Power. 1st edition. London: Longman.
- 2. Fairclough, N. (1995a) Critical Discourse Analysis: the critical study of language. London: Longman.
- 3. Gledhill, J (1988) with B. Bender and M.T. Larsen, State and Society: the Emergence and Development of Social Hierarchy and Political Centralization. 347 pp. London: Unwin Hyman. (reissued in paperback by Routledge, 1995).
- 4. Van Dijk, T. A. (2003). *Critical discourse analysis*. In D. Schiffrin, D. Tannet & H. E. Hamilton (Eds.), The handbook of discourse analysis (pp. 353-371). MA: Blackwell publishing.

一覧 おといた とうらぬ かは 地でい

· 第三人称形式 2016年 1200年 12

and the property of the second of the second

and the second of the second o

and the second of the second

and the state of t

पंजाब के धार्मिक भित्ति चित्र-कला का एक साकार प्रमाण जगदीप सिंह*

पंजाब मे भित्ति—चित्रों के विष्यों का दायरा वैसे तो बहुत विशाल है। इन भित्ति चित्रों में धार्मिक तथा गैर—धार्मिक दोनों प्रकार के विष्यों को बड़े अच्छे तरीको से चित्रित किया गया है। चित्रकारों के लिए विष्यों का चयन सिर्फ भित्तियों को अलंकृत करने के लिए किया जाता था। इस लिए इन भित्ति—चित्रों में धार्मिक, गैरधार्मिक, प्रोट्टेट, नारी अकृिती चित्रण तथा सजावटी डिजाइनों को भी बनाया गया।

इन भित्ति—चित्रों में अगर हिन्दु—धर्म से संबंधित भित्ति—चित्रों की बात की जाये तो पंजाब भित्ति—चित्रों में हिन्दू मिथिहास के विष्यों को बढी कुछलता से चित्रित किया गया है। शायद ही ऐसी कोई मिथिहासिक घटना हो जिसको कलाकार ने ना चित्रित किया हो। मृतियों तथा चित्रों के द्वारा अंकन करने की पंरम्परा काफी पुरानी है।

गुफायों और मंदिरों में मृतिकारों और चित्रकारी करने प्रथा जो बहुत प्राचीन समय से चली आ रही थी वो बुततराषी धारवीयों की आने की वजय से लगपग खत्म सी हो गयी। परन्तु महाराजा रणजीत सिंह के काल में सियासी शानोंषोकत तथा आर्थिक खुशहाली आने की वजह से यह परम्परा एक बार फिर से जीवत हो उठी और पंजाब की बहुत सी इमारतों की भित्तियों पर हिन्दू देवी देवताओं तथा हिन्दू मिथिहासिक चित्र बनाये जाने लगे। पंजाब में हिन्दू विष्यों पर अधिकतम भित्ति—चित्र बनाने का दूसरा प्रमुख कारण यह था कि पंजाब के पहाड़ी राजायों की सरंक्षणा इन चित्रकारों को मिली। बाद में महाराजा रणजीत के अधिकार की नीचे इन पहाड़ी राजायों को लिया गया, जिसकी वजय से बहुत सारे चित्रकार पहाड़ों से पंजाब के मैदानों में आकर नये सरंक्षणों की शरन में आकर काम करने लगे। यह चित्रकार पहले से ही हिन्दू विष्यों और देवी—देवताओं के चित्र बनाने में माहिर थे। इस लिए जब भी किसी नयी ईमारत में ऐसे चित्र बनाने जाते थे तो वह कलाकार चित्र बनाने में सुभाविक तौर पर दिलचसपी लेते थे।

हिन्दु धर्म से संबंधित चित्रों में सब से ज्यादा वैषणव विष्यों को बनाया गया है। हिन्दु संपरदायों में वैषणव संपरदायों को सबसे महान माना गया है, चाहे रिगवेद में विष्णु भगवान की पुजा संबंधित बहुत कम प्रमाण मिले है। हिन्दु धर्म में अवतारवाद की मौजूदगी ने वैष्णव संपरदायों को बहुत प्रसिद्ध कर दिया। इससे मुख्य अवतार राम और कृष्ण हुए है। जिसके द्वारा वैषनव संपरदायों ने सारे भारत में प्रसिद्धी प्राप्त की है।

वैषणव लहर से संबंधित पंजाब के भित्ति चित्रों में सब से अधिक स्थान श्री कृष्ण जी को मिला है। श्री कृष्ण वैषणव अवतारवाद के सबसे ज्यादा पसंद किये जाने वाले अवतार थे तथा इनके जीवन से संबंधित हर प्रकार के चित्र देखे जा सकते है। चाहे किसी एक स्थान पर उनके जीवन को संपूर्ण रूप से चित्रित किया नहीं मिलता परन्तू अगर सपूर्ण पंजाब कि भित्ति–चित्रों

[•] सहायक प्रवक्ता (फाइन आर्टस) बी.बी.के.डी.ऐ.वी.कालेज फॉर वुगेन,अमृतसर।

का अध्यायन किया जाये तो शायद ही कृष्ण जी के जीवन की कोई ऐसी घटना हो जिसको चित्रित ना किया गया हो।

वैषणव अवतारवाद के संबंधित भित्ति–चित्रों मे श्री कृष्ण जी के बाद अगर किसी अवतार का नाम आता है वो भगवान राम है। इनमें अधिकतम चित्र सीता हरण, राम की लंका पर जीत प्रमुख्य चित्र है।

विष्णु भगवान जो वैषणव समुदाये के प्रथम देवता है, उनके चित्र भी पंजाब की भित्तियो पर अंकित किये मिलते है। इनको चार हाथों के साथ शेषनाग पर लेटा हुआ दिखाया गया है। उनके अपनें में से निकलते कमल के फुल पर ब्रहमा जी बैठे हैं। उसकी पत्नी लक्षमी उनके चरणों में बैठी हुई है। विष्णु को विभिन्न अवतारो के रूपो में चित्रितं किया गया है। जिनको धरती से पाप को मुक्त करने के लिए राम, कृष्ण, बुध के अवतार में दिखाया गया है।

वैषणव विष्यों के मुकाबले शिव भगवान को कम चित्रित किया गया मिलता है। शिव जी को अक्सर पारवर्ती समेत हिमाला पर्वत पर बैठे हुए चित्रित किया गया है। चंडीगड़ के नजदीक मनसदेवी के एक मंदिर में उनके विवाह के दृष्य को चित्रित किया गया है। कई

अन्य चित्रों में उनको अपने पुत्रों गणेष तथा कारतिके के साथ भी चित्रित किया गया है।

शाकता विष्य से संबंधित भित्ति–चित्रों में शकती तथा सर्व–शेष्ट प्रतिभा को नारी रूप में चित्रित किया हुया मिलता है। यह रूप अकसर पाप के नाष करने के लिये धारण किया था। ऐसे भित्ति–चित्रों की एक क्षंख्ला चंडीगड के नजदीक मनसा देवी के एक मंदिर से दुर्गा को शुंभ तथा निषुंभा दो राक्षसों के साथ युद्ध करती दरसाती है। पटिआला के नजदीक भुरी-माई के मंदिर में ऐसी एक अन्य चित्रों की क्षंख्ला दुर्ग को राक्षसो के साथ युद्ध करते हुए 16 चित्रों के

द्वारा अंकित की हुई मिलती है।

वैदिक देवी— देवताओं में पंजाब के भित्ति— चित्रों में सुर्य, ईद्र, यम तथा धर्मराज को चित्रित किये गये मिलते है। इनमें धर्मराज के चित्र बहुत प्रचलित है। धर्मराज को अकसर उसके दरबार के चिञगुप्त की सहायता से प्राणीयों को अपने बुरे कर्मो की सजा मिलती दिखाया गया है। ऐसे प्रकार का एक चित्र शीष महल पटियाला में सुरक्षित हालत में मौजूद है। हिन्दु और सिख्य विष्यों के बिना अन्य विष्यों की बात की जाये तो उसमें बहमा, जगननाथ, गणेष, कारतिके, कामदेव, नारद, सुखदेव, गरूड, ग्यातरी, सरबण, विष्वामित्र, जनक, हनुमान, बलराम, अनुरूध आदि को चित्रित किया गया है। रामायण और महाभारत के संबंधित चित्र भी हिन्दु धर्म के ही अधीन आते है।

पंजाब के सिख्य भित्ति—चित्रों में अगर 18वीं सदी से लेकर 19वीं सदी के अंत तक की वात की जाये तो उस समय चाहे पंजाब में सिक्ख राज 19वीं सदी के अंत तक समाप्त हो चुका था परन्तु सिक्ख राज्य के समय से स्थापित हुई भित्ति—चित्रों की परमपरा 19वीं सदी के अंत तक तथा इसके बाद भी प्रचलित रही।

इस काल में की गई भित्ति—चित्रकारी के जो सुरक्षित प्रमाण मिले है उससे यह स्पष्ट होता है कि उस समय भित्ति—चित्र बनाने का काम जड़ से खत्म नहीं हुआ था। बलके अमृतसर में 1750 ई में बने रघुनाथ मंदिर के सुंदर काम देख के हैरानी होती है कि उस समय भी इतनी

उच्च कोटि की कला रही होगी। 18वीं सदी के पंजाब में भित्ति—चित्रकारी की एक अन्य सुरक्षित उदाहरण जिला फरीदकोट में बाद्यपुराणे के नजदीक गाँव माड़ी मुस्तफा में बनी बाबा सिंध की समाधि की दीवारों पर देखी जा सकती है। इस समाधि की उसारी 1788 में लाहौर के किसी शाहुकार ने करवाई थी और यहा हर वर्ष चेत महीने की 14 तिथि को मेला लगता है। यहा पर कुछ धार्मिक चित्र बनाये गये है। जो मुख्य रूप से लोक कला के तत्वों से प्रभावित है।

18वीं सदी के अंत के नजदीक उकरे गये भित्ति—चित्र जिला गुरदासपुर के गाँव घुमान में क्षी नामदेव के मंदिर में भी देखे जा सकते है। महाराष्ट के इस कवि भक्त का यह मंदिर जस्सा सिंह रामगढ़ीये ने बनवाया था। ज्यादातर भित्तियों मे से चित्र नष्ट हो चुके

है। परन्तु अदंरले भागो में अभी भी सुरक्षित है। यह भित्ति-चित्र सिख्य और हिन्दु दोनों धर्मो के विष्यो पर आधारित है।

महाराजा रणजीत सिंह 18 वी सदी के अंत समय पंजाब के घटना गस्त क्षेत्र में प्रकट हुए। इस समय पंजाब की धरती सिक्ख मिसलों की गुठबंदियों का शिकार थी। एक महान जरनैल होने की वज्य से उन्होंने एक शक्तिशाली और संगठित समाज की स्थापना कर ली। बड़े लंभे काल बाद उस ने पंजाब को शान्ति प्रदान की तथा एक संगठित हकुमत दी। यहा के सभी लोगों को विशेष तौर पर सिक्खों को गौरब और स्वाभिमान की चेतना दी तथा उनको खुशहाली के रास्ते पर आगे बढ़ाया शांति और खुशहाली के इस काल में कलाओं का विकास होने लगा तथा भित्ति चित्रकारों को भी शाही सरपरती प्राप्त हुई। गुरूद्धारों, मंदिरों, हवेलियों, समाघों, अखाडों और ईमारतों की भित्तियों को चित्रित करवाने की सिख्य राज में मिली लोक प्रियता सिक्ख राज्य के 19 वी सदी के बीच में हुए अंत की बजय से समाप्त नहीं हुई बलिक यह प्रथा 19 वी सदी के अंत तक प्रचलित रही।

पंजाव के भिति–चित्रों में अगर सिक्ख गुरूओं की बात को जाये तो इन चित्रों को खास

स्थान प्राप्त है। यह विष्य भी बाकी विष्यों की तरह मिक्षित रूप से उकेरा गुण है। ऐसी ईमारते बहुत कम ही देखने को मिली है जिनके उपर सिर्फ गुरू साहिबान को वनाया गया हो। अमृतसर में गुरुद्धारा बाबा अटल एक ही ऐसी ईमारत देखने को मिली है। जिसकी भित्तियों पर गुरु नानक साहिब की जीवनी को एक लड़ी के रूप मे चित्रित गया है। सिक्ख गुरुओं से संबंधित भित्ति चित्रों में आधे से ज्यादा चित्र गुरु नानक देव और गुरु गोबिन्द सिंह के चित्रित हुए मिलते है। गुरु नानक देव जी को अंकित करना सब से पुरातन सुरक्षित भित्ति—चित्र जिला गुरदासपुर में घुमान नामक स्थान पर एक मंदिर में मिला है। यह सिर्फ एक ही ऐसी उदाहरण है जिसके 18 सदी के अंत वाले हिरसे में चित्रित किया गया है बाकी जितने भी भित्ति—चित्र गुरु नानक देव जी से संबंधित मिले है वह सभी 19वी सदी के है तथा बीसवी सदी की शुरुआत के है।

गुरु नानक देव जी के सब से अधिक भिति—चित्र उनको भाई बाला और भाई मरदाना के साथ दरसाते है और इस प्रकार के चित्रो में से सब से सुंदर उदाहरण जिला होशिआरपुर जिले के रामटवाली गाँव के बैरागियों के मंदिर में देखा जा सकता है जो आज भी सुरक्षित है। ऐसे चित्रों में गुरु जी के आकसर चिंतन शील मुदा में एक

गोल तकीये को सहारे बैठा हुया बनाया गया है। उनके एक हाथ में माला होती है और एक हाथ चटाई के ऊपर विक्षाम अवस्था में टिकाया होता है। चित्रों की पृष्ट भुमि में बड़े वृष जिसके ऊपर अकसर तोते बैठे दिखाई देते है। इस संयोजन में उकेरे गुरु नानक देव जी को दरसाते भिति चित्र पंजाब के अनेक स्थाने पर सुरक्षित देखे जा सकते है।

ऐसे भित्ति—चित्र भी उकेरे गए है जिनमे गुरु नानक देव जी को अन्य सिख्य गुरू साहिबान को अकेले वैठे हुये दिखया गया है परन्तु इस प्रकार के चित्र उकेरने की प्रथा का आराम्भ 19वीं सदी के वीच में हुआ प्रतीक होता है। इन चित्रों में गुरू नानक देव जी के दोनों तरफ गुरू साहिबान वैठे है। ऐसे चित्र भी बनाये गऐ है जिनमें सब गुरू साहिबान को गोलाकार संयोजन में चित्रित किया गया है। जो आज कल बाजारी कलंडरों के ऊपर देखे जा सकते है।

एक अन्य विष्य जो पंजाब के भित्ति चित्रों में खास प्रचलित था वह गुरू नानक देव जी का सिध्धों को गोष्टी का विष्य। इस चित्र संयोजन में एक तरफ गुरू नानक देव जी और दूसरी तरफ सिध्धों का वैठा हुआ समूह धार्मिक गोष्टी में लीन होता दिखाया गया है। ऐसे भित्ति चित्रों के उदाहरण अमृतसर में अखाड़ा बाबा नंद में और नौरगाबाद में बाबा खुदा सिंह की समाध में

सुरक्षित है। कई स्थानों पर गुरू साहिब की जीवनी जन्म से लेकर अंत तक एक लड़ी के रूप में चित्रित की हुई मिलती है जिनको देखने का अहिसास एक चल चित्र देखने से कम नहीं। ऐसी क्षंखला में बने चित्रों की एक बहुत उत्तम झलक अमृतसर में स्थित बाबा अटल में देखी जा सकती है। बाबा अटल के भित्ति—चित्रों की तरह ही ऊने में स्थित बाबा कलाधारी के गुरूद्धारे में गुरू नानक देव जी सन्बंदी एक संपूर्ण चित्र क्षंख्ला उकेरी मिलती है जिसका शैली के पक्ष से बाबा अटल के भित्ति—चित्रों से कही ज्यादा प्रभावित और सुन्दर कही जा सकती है। ऐसे ही चित्रों की क्षंख्ला किसी समय हसन अबदाल में पंजा साहिब के गुरूद्धारे में चित्रित की हुई देखी जा चुकी है।

सिख्य गुरूओं के साथ संबंधित पंजाब के भित्ति चित्रों में गुरू नानक देव जी के चित्रों के बाद अधिक संख्या में अगर कोई चित्र बने है तो वह है गुरू गोबिन्ध सिंह के। भित्ति—चित्रों में अकसर उनको घोड़े पर सवार चित्रित किया गया है। उनके हाथ में बाज और एक एक हाथ में फुल पकड़ा हुआ दिखाया गया है। घोड़े के साथ—साथ पाँच—छह उनके सेवादार भी जो पैदल चल रहे है चित्रित किये गये है। एक छोटा कुता भी घोड़े के साथ—साथ जाता हुआ दिखाया गया है। इस तरह के चित्र अमृतसर में स्वर्ण मंदिर और बरनाले में बाबा दयाल दास की समाध में देखे जा सकते है। गुरू गोबिन्द सिंह जी के पाँच प्यारों को अमृत पिलाने का विष्य पंजाब के भित्ति—चित्रों में महत्तवपुर्ण विष्य बना रहा है। इस विष्य का सबसे अधिक सुन्दर उदाहरण अकाल—तख्त के भित्ति—चित्रों में बनाये गये थे।

गुरू गोबिन्द सिंह जी की बैठी हुई मुदा में दरसाते भित्ति—चित्र भी बनाये गये है जो संख्या में ज्यादा नहीं मिलते। इन चित्रों में गुरू जी को चटाई को ऊपर गोल तकीये के सहारे बैठे हुये दिखाया गया है। जिला होशियारपुर में टाड़ा में बाबा मेहर सिंह की समाध में एक ऐसे चित्र में गुरू गोबिन्द के सामने उनको चारों साहिबजादे बैठे हुए चित्रित किये गये है। कुछ ऐसे भी मिलते है जो सिख्य गुरूओं के जीवन की घटनाओं को दरसाते है। इन चित्रों में एक चित्र जो अमृतसर में गुरूद्वारा बाबा अटल में बनाया गया है। जिसमें सिख्कों के पाँचवे गुरू अर्जुन देव जी भाई गुरदास जी के साथ बैठ कर गुरू ग्रंथ साहिब जी का संकलित कर रहे है। अमृतसर में अकाल तख्त में बने एक भित्ति चित्र में भाई बिधि चंद एक घोड़े को गुरू हरगोबिन्द जी के सामने पेश कर रहे है। इस प्रकार के चित्र जिनमें गुरू साहिब के जीवन की घटनायों की चित्रित किया है ज्यादा संख्या में नहीं मिलते है। सिख्य धर्म में संबंधित अन्य व्यकिती चित्रों को भी पंजाब की भित्तियों पर चित्रित किया गया है। जैसा कि अमृतसर में बाबा अटल में भाई शुरदास, नौरगावाद के गुरूद्वारा बाबा बीर सिंह में भाई शालों और गुरू नानक देव जी के पुत्रों की चंद और लक्ष्मी चंद और रामपयाली में बैरागियों में मंदिर में अकाली फुला सिंह का भित्ति—चित्र बनाया गया है।

आजकल ऐसी बहुत सारी ईमारते टुट चुकी है या तो यह सफैदी की नई परतों के नीचे दब गई है। कई संगमरमर की सीलों के नीचे दब गई है। अनेक स्थानों पर चित्र बारिश का पानी छत्तों के जिरये अंदर आने से नष्ट हो गये है। कई स्थानों पर कला निर्लज व्यक्तियों की कला के प्रति नासमझी का शिकार हो गई है। ऐसा सब कुछ होते हुए भी सुरित बचे चित्र इस महान कला का साकार प्रमाण है।

(संदर्भ)

- कंवलजीत सिंह कंगः पंजाब के भित्ति चित्र, पटियाला, 1988 पृ. 36–37
- अजीत अखबार,4 दसंबर,2012
- भासकर(हिन्दी) 2 मई ,2007
- के.सो आरियनः पंजाब की चित्रकला, पटियाला, 1984, पृः 25
- डा. आर.ए.अग्रवालः कला विलास, मेरठ, 1994, पृ. 144

Mass Martyrdoms: The Case of Chhota and Wadda Ghallughara

Mohanbir Kaur'

Sikh history proves that whenever the Sikh community faced severe challenge including the struggle for its own existence and survival, the Sikh community as a whole presented a united front right from its formation, development, establishment and upto its present form. There are many Sikh martyrs during the eighteenth century, who gave their lives for the protection of Sikh faith and righteousness. A large number of them were martyred in both Chota and Wadda Ghallugharas.

Chhota Ghallughara:

The Khalsa suffered terrible hardships during Zakariya Khan's stern rule. But they remained as defiant as ever and developed a spirit of bravado which enabled them to face adversity. Zakariya Khan died on 1 July 1745. His son Yahiya Khan, who was also the son-in-law of the Chief Wazir at Delhi, had no difficulty in securing the appointment as Governor of Lahore. His ambitious younger brother Shahnwaz Khan was made governor of Multan. As far as the Sikhs were concerned, there was little change in the government's attitude towards them. They were, however, now more numerous and decided to reorganize their forces.

After some time Yahiya Khan appointed his Lakhpat Rai as his Diwan(who had been a minister since 1720) to lead the expeditions against the Sikhs. Lakhpat Rai and his brother Jaspat Rai (Chief of Eimanabad) began an active campaign against the Sikhs. One day, in the month of February 1746 a *Jatha* of Sikhs, under the command of Jassa Singh Ahluwalia was on its way to the Shivalik Hills.² Jaspat Rai unnecessarily picked up row with the Sikhs. He came across the Sikhs near the village of Khokhran, and addressed them to leave his area immediately. The Sikh leaders told him that they were without food for many days. They would be moving immediately after having their meals; but Jaspat Rai refused to allow them even a single moment, he asked his soldiers to attack the Sikhs from all the sides; the Sikhs to were ready for any eventuality; there was a full-fledged fight between both the parties. During the fray Jaspat Rai was killed.³

The death of Jaspat Rai at the hands of the Sikhs incensed his brother, Diwan Lakhpat Rai, who took a vow to finish the Sikhs root and branch. On Lakhpat Rai's suggestion Yahiya Khan ordered that the Sikhs in Lahore be arrested and made over to the sweepers to be executed, which was done most mercilessly. The Sikhs were placed under many oppressive restrictions.⁴

In order to curb the activities of the Sikhs and to take revenge for the murder of Jaspat Rai, a huge army comprising the Mughal troops and auxiliaries drawn from various parts of

^{*} Research Scholar, Deptt. Of History, Guru Nanak Dev University, Amritsar

the province marched against the Sikhs under the personal command of Yahiya Khan and Diwan Lakhpat Rai. The Sikhs had taken refuge in the marshes of Kahnuwan. The Mughal forces pushed the Sikhs towards the Ravi. The Sikhs decided to retrace their steps and went towards Majha. They were pursued from place to place and hunted down.

entering into every cave and crevice frightened them out and drove them into plains towards Batala. All exits were blocked and Lakhpat Rai and Yahiya Khan fell on the Sikhs and put four hundred of them to the sword on the spot, while a small number of them were taken as captives. Two brothers of Gurdyal Singh Dallewar jumped into the river to see where it be crossed. They never returned. Many Sikhs were drowned in the river Ravi while a number of them jumped into the well to save their lives. The Sikhs, who escaped the massacre near river Ravi, ran towards river Beas fighting their way against their pursuers. Rattan Singh Bhangu writes that, Lakhpat Rai overtook them when they reached the Beas. It was mid-day in the month of June. The river was in flood. The enemy was in hot pursuit. They jumped into the river at Goindwal and crossed it. In the Jullunder Doab they halted near a village. They had hardly begun to cook their food when Adina Beg Khan suddenly fell upon them. They started fighting, and piercing through Adina's troops, reached the Sutlej, and having crossed the river they arrived in the Malwa with great difficulty, while Lakhpat Rai returned to Lahore. In this conflict with the imperialist, the Sikhs suffered a great loss of their lives.

In this holocaust the Sikhs died to the tune of at least seven thousand besides three thousand brought as prisoners to Lahore who too was beheaded at the *Nakhas* after being subjected to indignities and inhuman tortures.⁹

Rattan Singh Bhangu holds that, someone put the figure of those killed at 40 thousand, and some others put this figure of those slaughtered still higher. Some else put their total number at 40 thousand of whom 6 to 7 thousand had survived. Some others received the number of those killed at 50 thousand of whom 40 thousand had been done to death. Still others put this figure much higher than 50 thousands as no definite head count of those killed could be made. It was for the first time that the Sikhs had suffered so much loss in a single campaign. This incident took place in June 1746 and it was called first or *Chota Ghallughara* to distinguish it from the second and the bigger one which took place in 1762.

After this, a civil war started between Yahiya Khan and Shah Nawaz Khan. The Sikhs utilized this period to recover their strength that proved favorable for their further rise from June to November, 1746. They healed their wounds of *Chhota Ghallughara* and claimed the horrors of their human loss. During this time the Sikhs left their retreats and started paying visits to Amritsar.

Thus, by disposition and by policy, during his tenure as Governor of Lahore for nearly two years, Yahiya Khan was as relentless as his father Zakariya Khan with the added cruelty of a coward. Yahiya Khan implemented his ruthless policy against the Sikhs with utmost severity. With strong support of Yahiya Khan, Diwan Lakphat Rai planned to destroy the Sikhs completely, "I am a Khatri, he said, "as was Guru Gobind Singh, the creator of the Khalsa, but it shall not call myself by that name until I have erased their name from the page

of existence.¹¹ Nobody was allowed to utter the word 'Granth' or Guru.¹²

As we have seen above there was a great pressure built up against the Sikhs under Zakariya Khan and Yahiya Khan. They were hunted down like animals, killed by inhuman tortures and deprived of any protection by law. The Sikhs now believed that any attempt at reconciliation with the Mughal Government was impossible. It was realized that the Sikhs must find their own salvation against a cruel government. As the situation warranted, it led to the organization of the Sikhs into the Dal Khalsa. This new militant body further inculcated a spirit of bravery, self-respect and fearlessness in the hearts of the Sikhs.

Wadda Ghallughara

Sikhs captured Lahore in Sept. 1761 A.D. Now, the Sikhs were the rulers of the most of the land of Doaba and Majha zones; besides, Patiala and Barnala zone were already under the control of Aala Singh. On 22nd of October 1761, a *Sarbat Khalsa* (general gathering) was held at Amritsar. In this gathering it was resolved that all the touts and informers of Mughals and the Afghans should be punished. Akil Das (Harbhagat) *Niranjania* of Jandiala was the first to be punished by the Sikhs, Akil Das too received intelligence of the Sikhs action; he immediately dispatched his agent to approach Ahmed Shah for his help; as planned, the Sikhs marched towards Jandiala and surrounded it from all sides; Akil Das was already prepared to face the Sikhs; he closed doors of his fort; Jassa Singh Ahluwalia and Jassa Singh Ramgarhia asked Akil Das to surrender but he refused; the Sikhs continued the siege of his fort but did not try much to break it open; they had expected that long siege would compel Akil Das to surrender.¹³

But, as it was destined, something else was to happen; at that time Ahmed Shah was on his way to Lahore; the agent of Akil Das met Ahmed Shah at Rohtas and delivered his message. Ahmed Shah was already in a mood to punish the Sikhs because they had killed Khwaja Ubeidulla Khan, the Governor of Lahore, and had occupied the city. Ahmed Shah had already punished Marathas in 1761 (in the 3rd battle of Panipat) and now, it was only the Sikhs whom he wanted to deal with. Moreover Akil Das was one of his best agents; so the Shah did not go to Lahore and marched straight towards Jandiala. On reaching Lahore Abdali had learnt that the Sikhs were busy in fighting with Zain Khan at Sarhind. Sikhs were present in the jungle between Kup and Rahira villages (on present day Ludhiana-Dhuri road) 15 kilometers from Malerkotla. Abdali divided his army into three sections. At that time the Shah had made a very fierce attack on the Sikhs form all the three sides. In this situation, the Sikhs tried to break the seize of the enemy; they continued fighting and also advancing towards Barnala with an intension of entering into tee deserts of Rajastan; the Sikh generals cordoned their families inside their terrain and went to fighting and advancing; they tried to use their guerrilla tactics too; the Sikh army was led by Jassa Singh Ahluwalia, Charat Singh Sukarchakia and other generals.¹⁴

On the other hand, Abdali's forces continued attacking Sikhs up to Kutba village, about 40 Kms from Kup-Rahira; on the whole passage; there were dead bodies of the Sikhs mostly the women and children. The Afghani's took a heavy toll of Sikhs life and gave up only when

night fell and they had wearied of killing. The troubles of the Sikhs were not over. These who eluded the Afghans had to run the gauntlet of the Brar tribes who turned against them. 15 According to Rattan Singh Bhangu; not a single Sikh escaped unhurt; each bore some wounds on his body. 16 Jassa Singh Ahluwalia and Charat Singh Sukarchakkia played remarkable role in this holocaust; these two general themselves had been badly wounded. Minnimum 10,000 at the lowest estimate are said to have met their death in these actions. This fearful carnage which occurred on February 5, 1762, is called *Wadda Ghalughara* or the second great holocaust in Sikh History, to distinguish it from the first which took place in 1746. 17 The famous volume of the *Holy Granth*, as completed by Guru Gobind Singh at Damdama Sahib, which was carried by the Sikhs before their armies on March, was also lost in this battle. 18

Different sources give different figures of the Sikh casualties. Tahmas Miskin (25000), Ghulam Hussain (20000), Twarikh-i- Hussainshahi (30000), Twarikh-i-Ahmed Shahi (30000), Khushwaqt Rai (30000), Ali-ud-din-Mufti (30000) Foster (25000); Malcolm (more than 2000); J.N. Sarkar (10000); Rattan Singh Bhangu (50000); J. D. Cunningham (12000 to 25000); Karam Singh Historian (15000 to 20000); Ganesh Das Wadhra (30000); Lapel Griffen (Many thousands); Giani Gian Singh (13000); Teja Singh and Ganda Singh (10000); Hari Ram Gupta (25000); whereas J.S Grewal puts the number at just 5,000; it seems that the number could be between 5 thousand to 20000.

Abdali returned to Lahore with fifty cartloads of heads and hundreds of Sikhs in chains. According to Foster," Pyramids were elected and covered with the heads of slaughtered Sikhs."19 From Lahore Abdali went to Amritsar. The Harimandir was again blown up with gun powder and the pool filled with the carcasses of cows. Abdali spent the rest of the year partly at Lahore and partly in Kalanaur. He held out an olive branch to the Marathas confirmed Shah Aalam as emperor at Delhi, got the Raja of Jammu to help recapture Kashmir for him, and persuaded the Zamidars of the Punjab to settle down peacefully on their lands. Only for the Sikhs he had no forgiveness-and they asked for none. The Ghallughara and the blowing up of Harimandir only strengthened their determination to fight the Afgans.²⁰ The Sikhs were really furious this time. The pollution of their most sacred places, coming on the unprecedented carnage on the 5th February, had stung them to be quick. Within four months, while the Abdali was still in Lahore, they were once again at throat of Zain Khan, who was looking in vain for help from his Afghan master, was obliged to make peace with them, for this he had to pay them fifty thousand rupees as tribute. But he did not mean business. Hardly had they gone a few miles from Sarhind, when treacherous Nawab fell upon their rear and looted their baggage. They turned back at this, and fighting a pitched battle at Harnoulgarh defeated Zain Khan and his Hindu Diwan Lachnmani Narain, and took away everything from them.21

This victory boosted the courage of the Sikhs; they now restarted even visiting Amritsar. Jassa Singh Ahluwalia and Tara Singh Ghaiba captured almost whole area of Jalandher-Doab; similarly, Charat Singh occupied the territory between Lahore and Gujranwala and the

Bhangis took over the land between and around Gujranwala and some Sikh troops attacked even Panipat and Karnal and collected tribute. Abdali wondered at their daring and the recouping power which made them unconquerable.²²

On 17th October, 1762, was the Diwali festival and about 60,000 Sikhs had assembled on the occasion at Amritsar. Abdali made a mild effort to win them over and sent an envoy with proposals for a treaty of peace. The Sikhs were in no mood of treaty with the Afghan and heaped insults on the emissary Abdali did not waste more time and turned up on the outskirts of Amritsar.²³

The battle of Amritsar was fought in the grey light of sun in total eclipse. It ended when the sunless day was blacked out by a moonless night with adversaries retiring from the field; the Sikhs made fast to the Jungles of Lakhi, Abdali behind the walled safety of Lahore. Ahmed Shah had enough of the Sikhs for the present. Hearing of some disturbances in Afghanistan he resolved to go home. Before his departure he gave the command of the whole province to Raja Kabuli Mal, Sarhind to Zain Khan, Jalandhar to Saadat Yaar Khan, the hill territory between the Satluj and the Beas to Raja Ghumand Chand Katauch of Kangra, Kalanaur to Ubaid Khan, the Bari Doab to Murad Khan, the Doabs of Rachna and Sind Sagar to Jahan Khan (in addition to his own province of Peshawar), and Kashmir to Nur-ud-Din Bamezei. On 12th December 1762 he left Lahore for Afghanistan.²⁴

REFERNCES

- 1 Khushwant Singh, A History of the Sikhs, Vol. II, pp. 122-23.
- 2 Harjinder Singh Dilgeer, Sikh History, Vol. 3, pp. 53-54.
- Rattan Singh Bhangu, Prachin Panth Prakash, pp.282-92; Giani Gian Singh, Twarikh Guru Khalsa, Vol. II, p.155.
- Gian Singh, op.cit., Vol.II, p. 156; Rattan Singh Bhangu, Prachin Panth Prakash., p. 293.
- 5 Khushwaqat Rai, Twarikh-i-Sikhan ., p. 47.
- 6 Teja Singh and Ganda Singh, A Short History of the Sikhs, p. 128.
- 7 Khushwaqat Rai, op.cit. p.48.
- 8 Rattan Singh Bhangu, op.cit., pp. 292-302; Gian Singh, op.cit., Vol. II, pp. 157-59.
- 9 Teja Singh and Ganda Singh, op.cit., p.134.
- Rattan Singh Bhangu, op.cit., pp. 292-302.
- 11 Khushwaqat Rai, op.cit., p.47.
- 12 Teja Singh and Ganda Singh, op.cit., p.132.
- 13 Sohan Lal Suri, Umdat-ut-Tawarikh., vol.5, p.154.
- 14 Teja Singh and Ganda Singh, A Short History of the Sikhs, p. 162
- 15 Khushwant Singh, A History of the Sikhs Vol I, p. 148.
- 16 Rattan Singh Bhangu, Op. Cit., p. 1
- 17 Teja Singh and Ganda Singh, Op. Cit, p. 163.

- 18 Rattan Singh Bhangu, Op Cit, pp. 346-58.
- 19 Foster, Travels, p. 320.
- 20 Khushwant Singh, A History of the Sikhs Vol I, p. 148.
- Teja Singh and Ganda Singh, A Short History of the Sikhs, pp. 165-66.
- 22 Loc. cit.
- 23 Khushwant Singh, A History of the Sikhs Vol. I, p. 149.
- Teja Singh and Ganda Singh, A Short History of the Sikhs, pp. 166-67.

Women's Economic Dependence in Early Times of India Jasneet Kaur*

[Abstract:- In this article attempt has been made to know that whether dampati's co-ownership rights in family property helped women to gain economic independence or not.]

The evolution of proprietary rights of women has vital importance for the study of their economic independence. In almost all the civilizations of the world, especially patriarchal societies the proprietary rights of women were recognized in early time very tardily. For long time, she was part of the moveable property of the patriarchal so no question regarding holding property. For instance, when Frisians had to pay taxes, they gave their women and children to Rome. Even in early periods of Rome, wife can be sold by the husband. She could not own any separate property and after husband's death, she was passed under the tutelage of other male relations¹

However, in Europe, the women could hold land property or inherit as nominal right in feudal period. The women were really pawns in the hands of the kings. In the campaigns, if the noblemen died, then the European king immediately married their widows to the barons of his choice. Because the king would not let the land under the control of those who could not fight in his wars. Women were important as horses, which were useful in wars, save as living titles to landed property.²

In early times of India, Women too were regarded as chattel. In the Vedic Age, they were given away as gifts.³ We find in the *Mahabharata* as a token of regard for Krishna Dhritarashtra propose to give hundred slaves.⁴ . It was deemed in the case of Yudhishtra when he staked Draupadi in the gambling that husband have natural proprietary right in the wife. We find the wife was staked by the husband in a famous gambling hymn of RigVeda.⁵

In the Mahabharata, when Dharma staked his wife, there was loud hiss in the assembly which shows that proprietary right of the husband in the wife was recognized theoretically but in actual practice it was socially stern disapprobation. Therefore appeared that inhuman or intoxicated persons exercising it. Only confirmed gambler could think to stake his wife sometimes in the Vedic age. Otherwise in the cultured circles, husband and wife regarded as co-owner dampati in the family property.

According to the approved theory of Vedic age, husband and wife should be joint owners in household property. At the time of marriage, husband took a solemn vow not to transgress economic interests and rights of the wife. The joint ownership theory led to number of corollaries and fortified the position of wife against the husband. However, it seemed not have taken place as such.⁸

Apastamba concluded theory of joint ownership that in the absence of husband the wife could incur normal expenditure on the household. In case wife was superseded unjustly,

^{*} Assistant Prof. Deptt. Of History, Guru Gobind College, Sec-26, Chandigarh.

Yajnavalkya concedes her a third share in the property of husband. No deductions were further drawn. Only minor rights and privileges of the wife were secured with the help of joint ownership theory. This led to absolute maintenance rights of the wife against the husband.

In one of the verses of Manu, though not found in present *Manusmriti* has declared that even if there is no family property then also the husband ought to maintain the wife. Even if no alternative then he may have recourse to questionable means. For proceeding journey also the husband should make provision for household expenditure as well as wife's maintenance. If the wife was assaulted by misfortune, then also the husband has the liability to maintain her. 12

It was held improper by early jurists that wife could claim against her husband in a law court. However, different views of jurists like Vijnanesvara who maintained that if the husband refuses to restore her property or willfully misappropriates and abandons virtuous wife then the wife get her grievances redressed in the law court.¹³

Therefore, we have seen that the joint ownership theory of the couple has given only few minor rights to the wife instead of absolute equality with the husband in family property ownership. Amongst Hindu jurists, only Yajnavalkya has entertained such a claim as one third share if unjustly superseded. But it was not sanctioned in actual practice of the society by other jurists. According to the *Mitakshara* the wife had no right to incur substantial expenditure without the permission of her husband during her coverture.¹⁴

Hindu jurists considered sale and mortgage of family property as immoral for the maintenance of wife by the husband. Thus Hindu Jurists have failed to protect maintenance share of the wife. In the society general circumstances were not in favour of wife to utilize joint ownership theory rights. For a long time, land property was owned by joint family or village community. General recognition of individual ownership in case of males was slow. So it is difficult for the Jurists to invest wife any substantial rights against the husband who had to be deified to assert individual rights in the estate of the family. Thus practically, joint ownership rights of the husband and wife were remained a fiction legally.

Although family property was solely owned by the husband and the wife has no legal remedy to it. Infact, in the modern times no legal court has come forward to protect wife's such rights. But, according to code Napoleon, in the portugese India, the husband has to take wife's consent for the disposal of the family property. Therefore the Indian legislature should amend Hindu law so that the wife has power over her share in the family estate for sale as legal. Such legislation will justify the old Vedic joint ownership theory of the husband and the wife.

References

- 1. Altekar, A.S., The Position of Women in Hindu Civilization: Form Prehistoric Times to the Present Day,
- Motilal Banarsidas, Delhi, 1959, p.212.

 2. Altekar, A.S., *The Position of Women in Hindu Civilization*, P. 213.

- 3. *The Mahabharata*, trans., K.M. Ganguli, vols. I-XII, 3rd edn., rpt., Munshiram Manoharlal, New Delhi, 1975.
- 4. The Mahabharata, V,86,8.
- 5. Rgveda with commentaries, ed., Vishva Bandhu, 7 parts, Hoshiarpur, 1963- 65 (trans.). Hymns of the Rgveda, R.T.H. Griffith, 2 vols., New Delhi, 1999. Series, vol.7 and 8; rpt. Motilal Banarasidass, New Delhi, 1962, 1971.
- 6. The Mahabharata, 11,86,40.
- 7. The Mahabharata, II, 89, 17.
- 8. Yajnavalkya Smrti, trans., Edward Roer and W.A. Montriau, B.I., Calcutta, 1859.
- 9. Altekar, A.S., The Position of Women in Hindu Civilization, PP. 214-215.
- Apastamba Dhamasutra, ed., Naraisinghachar and Srinivasagopala, trans., G. Buhler, SBE, vol.2, Oxford University Press, Oxford, 1879.
- 11. Yajnavalkya Smrti, II,76.
- Vasistha Dharma Sutra, ed., A.A. Fuhrer, Governmental Central Book Depot, Bombay, 1883, trans., G.
 Buhler, SBE, vol.14, Oxford University Press, Oxford, 1892.
- 13. Vasistha Dharma Sutra, 28, 2.
- 14. Mitaksara by Vijnanesvara, Education Society Press, Bombay, 1926.

''ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸੋਮਾ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ"

ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ*

ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪੂਜਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਸ਼ਵਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਲੈ ਆਂਉਦਾ, ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਖਰੇਵੇਂ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਹੰਚਾਉਣ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦੋ ਕਲਾਵਾਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਰਚੇ-ਮਿਚੇ ਰਹੇ ਹਨ। "ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੀ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਸਦੀਓ ਸੇ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਥੀ ਉਸਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਮਸਤ ਕਲਾਏ ਪਲਵਿਤ ਹੁਈ। ਇਸ ਕੀ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਵਾਦ ਪਰ ਅਦਾਰਿਤ ਰਹੀ।" '

ਕੁਦਰਤੀ ਆਫਤਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਗਟਾਵੇ ਲਈ ਨਾਦ ਬ੍ਹਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਇਸ ਬ੍ਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਲਿਆ ਤੇ ਨਾਦ ਤੋਂ ਵਰੁਣ, ਵਰੁਣ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵਾਕ ਅਤੇ ਵਾਕ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ।

"ਨਾਦੇਨ ਵਿਅੰਜ ਤੇ ਵਰਣ: ਪਦ ਵਰਣਾਤ ਪਦਾਂਦਚ: ਵਚਸੇ ਵਿਵਹਾਰੋਂਜਿਯ ਨਾਦਾਧਿਨ ਮਤੋ ਜਗਤੁ॥" ²

ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁਢੱਲੀ ਇਕਾਈ ਨਾਦ ਹੀ ਹੈ- ਨਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ "ਮਤੰਗ ਜੀ" ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ (ਬ੍ਰੈਹਦੇਸ਼ੀ) ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

"ਨਾ ਨਾਦੇਨ ਬਿਨਾਂ ਗੀਤ ਨਾ ਨਾਦੇਨ ਬਿਨਾਂ ਸਵਰ ਨਾ ਨਾਦੇਨ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ, ਨਾ ਨਾਦੇਨ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਿਵ:"

ਨਾਦ ਅਤੇ ਨਾਦ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਲੈਆਤਿਮਕ ਗੁਣ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਸਾਨੂੰ ਨਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਸਕੀ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਗੜ੍ਹਦੀਵਾਲਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਾਦ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਗਿਆਨ-ਨਿਰਵਾਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਭੰਡਾਰ, ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਨਮੇਂ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇੱਕ ਧਾਰਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਿ ਰਹੇ ਹਨ "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇ ਮੌਲਿਓ ਕੀ ਪ੍ਰਾਤੀ ਹੈਤੂ ਮਨੁਸ਼ਯ ਕੇ ਅਧਿਭੋਤਿਕ ਅਧਿਯੈਵਿਕ ਏਵਮ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਨਤੀ ਕੇ ਉਪਕਰਨੋਂ ਕੋ ਵਿਕਾਸ ਔਰ ਉਨਕਾ ਪਰਚਾਰ ਪਰਸਾਰ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਤੀ ਕਹਿਲਾਤਾ ਹੈ" । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਡੀ ਪੁਰਤਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸੋਮਾ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਾਂਗੇ। "ਭਾਰਤੀਯ ਕਲਾ ਭਾਰਤ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਧਰਮ ਤਤਵ ਗਿਆਨ ਔਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾ ਦਰਪਣ ਹੈ।" 4

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 18ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਸਿਧ ਯੁੱਗ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਰਿਸ਼ੀਆਂ-ਮੁਨੀਆਂ, ਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ-ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। "ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੋਂ ਨੇ ਆਰੀਆ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇ ਸੰਨ 700 ਈਸਵੀ ਕੇ ਕਾਲ ਕੋ ਆਦਿ ਯੁੱਗ' ਤਥਾ 700 ਸੇ 1300 ਈਸਵੀ ਤਕ ਸਿਧ ਯੁੱਗ ਮਾਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਲ ਕੇ ਆਚਾਰੀਯੋਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਰਹਸਯਨਭੂਤੀ ਕੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਲਾਓ ਕੇ ਮਾਧਿਅਮ ਯੋਗ ਕਿਰਿਆਂਓ ਤਥਾ ਧਰਮ ਕੇ ਸੁਹਜਸਵਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਕੀ, ਯੇਹੀ ਇਨ ਸਿਧੇ ਕਾ ਉਪਦੇਸ਼ਧ ਥਾ" 'ਆਦਿ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਅਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਵੇਦ, ਮਹਾਕਾਵਿ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ। "ਵੇਦ-ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਕੇ ਯਦਿ ਸਮਸਤ ਭਾਰਤੀਯ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਤਥਾ ਕਲਾਓਂ ਕਾ ਮੂਲ ਤਥਾ ਗਿਆਨ ਕਾ ਭੰਡਾਰ ਕਹਾ ਜਾਏ ਤੋਂ ਅਤਿਮਯੋਗਤਨਾ ਹੋਗੀ" ' ਵੈਦਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਇੱਕੋ ਸੱਚੇ ਵਿੱਚ ਢਲਕੇ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਖਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਨ। "ਸਮਾਵੇਦ ਮੇਂ ਗੰਧਰਵ ਵੇਦ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁਈ ਔਰ ਗੰਧਰਵ ਵੇਦ ਮੇਂ ਸੋਲਾਹ ਹਜਾਰ ਰਾਗ-ਰਾਗਨੀਓਂ ਕਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁਆਾ" ਸੋਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਮਾਨਵ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ-ਮਿਕ ਰਹੀਆਂ। "ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨੇ ਕੇ ਉਪਰੰਤ ਹਮੇਂ ਗਿਆਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਮੇਂ ਵੇਦ ਔਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੂਤਰੋਂ ਕੋ ਨੀਯਮਨਕਿਤ ਵਾਦ ਯੰਤਰੋਂ ਕੇ ਸਾਥ ਗਾਇਆ ਜਾਤਾ ਥਾ।

- 1. ਆਦੰਬਰਾ ਢੋਲ ਕਾ ਹੀ ਏਕ ਰੂਪ
- 2. ਭੂਮੀ ਦੁਮਦੁਬੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਕੇ ਅੰਦਰ ਖੱਡਾ ਨਿਕਾਲ ਕਰ ਉਸਕੇ ਉਪਰ ਖਾਲ ਮੜਕਰ ਪੀਟਕਰ ਬਜਾਨੇ ਵਾਲਾ ਢੋਲ
 - 3. ਦੁਮਦੂਬੀ ਸਾਧਾਰਨ ਢੋਲ
 - 4. ਕਰਕਰੀ ਵੀਣਾ ਏਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਬੰਸਰੀ
- 5. ਵੀਨਾ ਸੌ ਤਾਰੋਂ ਕੀ ਵੀਣਾ" ਇਹਨਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜਾਂ ਤੋਂ ਇਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਗਾਇਨ ਪ੍ਕਾਰ, ਸਾਜਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਯੱਗ ਗੀਤੀ-ਗਾਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਇਸ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਵੇਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਮਵੇਦ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਗਾਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਛੰਦੋ ਗੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ' ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਓਮ ਅੱਖਰ ਅਤੇ (ਸਾਮਵੇਦ) ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਦਾ ਵੀਣਾ-ਵਾਦਨ ਦੇ ਨਾਲ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੌਰਾਣ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਰਿਹਾ ਹੈ 'ਮਾਰਕੰਡਯ ਤਥਾ

ਵਾਯੂ ਪੁਰਾਣੋਂ ਮੇਂ ਸਵਰੋਂ, ਤੀਨ ਗ੍ਰਾਮੋਂ, ਮੂਰਛਨਾਓ ਕੇ ਅਤਰਿਕਤ: ਪ੍ਰਣਵ ਪੁਸ਼ਕਰ ਮਰਦੰਗ, ਦਦੁਰ-ਵੀਣਾ ਤਥਾ ਦੇਵ-ਦੁਮਦੁਬੀ ਆਦਿ ਮੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਕਾ ਸਾਮੀਪਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਕੇ ਲਿਏ ਵਾਦ-ਵਾਦਨ ਕੀਏ-ਜਾਨੇ ਕਾ ਉਲੇਖ ਪਾਪਤ ਹੋਤਾ ਹੈ।"

ਸਿਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਪਾਣਵੀ ਸ਼ਿਕਸ਼ਾ ਇੱਕ ਵਿਆਕਰਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਗੰਭੀਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸ਼ੰਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮੰਗਲਮਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਹਨ "ਦੀਰਗ ਸਵਾਸ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਧਵਨੀ ਮੇਂ ਜਬ ਇਸੇ ਬਜਾਇਆ ਜਾਤਾ ਹੈ ਤੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀ ਜਾਨੇ ਵਾਲੀ ਬੰਦਨਾ ਕੇ ਉਪਰੰਤ ਲਕਸ਼ਯ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇ ਲੀਏ ਪੂਰਨਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ।" ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਖ ਸੁਨਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮਵਾਦ ਤੇ ਅਦਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਕਾਵਿ:-ਰਮਾਇਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। "ਰਾਮ ਕੇ ਜਨਮ ਤਥਾ ਵਿਵਾਹ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਅਵਸਰ ਪਰ ਦੇਵ ਦੁਮਦੁਬੀਆਂ ਬਜਨੇ ਲਗੀ ਥੀ। ਤਥਾ ਗੰਧਰਵੇਂ ਏਵਮ ਅਪਸਰਾਓਂ ਕਾ ਕ੍ਮਸ਼ਾ ਗਾਇਨ ਤਥਾ ਨ੍ਰਿਤਯ ਭੀ ਹੁਆ ਥਾ।" '' ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਨ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬੰਸਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸੰਗੀਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਗਵਾਨ ਮਹਤਾਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਤਰਾਂ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੀਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਰਤੀ ਲਈ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਦੇਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ "ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਸਵਿਯਮ ਏਕ ਉਤਮ ਸੰਗੀਤਗਿਯ ਥੇ। ਉਨਹੋਨੇ ਏਕ ਸਥਾਨ ਪਰ ਜੋ ਕਹਾ ਹੈ, ਉਸਕਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਅਗਨ ਕੇ ਉਸ ਸੁਫਲਿੰਗ ਕੀ ਭਾਂਤੀ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਕਾਸ਼ਠੋਂ ਕੇ ਮਰਦਨ ਕਰਨੇ ਸੇ ਉਤਪਨ ਹੋਤਾ ਹੈ, ਅਥਵਾ ਜੋ ਵੀਣਾ ਕੀ ਧਵਨੀ ਕੀ ਤਰਹ ਉਤਪਨ ਹੋਤਾ ਹੈ ਔਰ ਫਿਰ ਬਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ" ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ "ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਮੇਂ ਕੁੱਛ ਕਾਵਯ ਰੂਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੇ ਹੈ ਜਿਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਨੇ ਕਾ ਭੂਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਵਯ ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਮੇਂ ਤੀਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਰਚਨਾਏ ਹੈ: (ੳ) ਕਾਮਗ੍ਰੰਥ (ਅ) ਬਾਰਾਮਾਲਾ (ੲ) ਰਾਗਾਮਾਲਾ "' ਜੈਨ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗੀਤੀ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਮਧੁਰ ਦੇ ਕਿਰਿਆਤਮਿਕ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਤੱਕ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆ ਸੰਸਕ੍ਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਅੱਗੇ ਚੱਲਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਟੀਚਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਣਵ ਸੰਪਰਦਾ, ਸ਼ੈਵ ਸੰਪਰਦਾ, ਸ਼ਾਕਤ ਸੰਪਰਦਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀਧਾਰਾ, ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। "ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ (ਭਜ' ਧਾਤੂ ਮੇਂ ਕਿੰਤੂ ਪ੍ਰਤਿਆਏ ਲਗਾਨੇ ਸੇ ਬਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੇ ਅਧਾਰ ਸਵਰੂਪ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕੀ ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਇ ਮੇਂ ਇਸਤਰੀਆਂ 'ਕਿਤਨ' ਸੂਤਰ ਕੋ ਦੇਖਾ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ। (ਪਾਣਨੀ ਅਸ਼ਟਾਧਿਆਇ, 03-03-09) 'ਭਗਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਹੈ ਤਥਾ ਇਸ ਕੇ ਅਨੇਕ ਅਰਥ ਹੈ। ਜੈਸੇ-(1) ਭਿੰਨਤਾ (2) ਪ੍ਰਥਾਕਤਾ (3) ਬੰਟਵਾਰਾ (4) ਵਿਭਾਗ (5) ਵੰਸ਼ (6) ਵਿਭਾਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰੇਖਾ (7) ਤਪਚਰ (8) ਅਨੁਰਾਗ (9) ਕਸਧਾ (10) ਸੰਮਾਨ (11) 'ਕਿਤਨ'

ਪ੍ਰਤਯਾਏ ਕਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮ (12) ਸੇਵਾ (13) ਪੂਜਨ (14) ਭਜ ਧਾਤੂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ (15) 'ਭਗਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਕ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ। (16) 'ਭਗਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਕੀ ਵਿਉਪਤੀ 'ਭਜ ਸੇਵਾਯਾ ਬਤਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਅਰਾਧਨਾ ਆਦਿ' (17) 'ਉਪਾਸਨਾ ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਅਰਥ ਹੈ (ਪ੍ਰਭੂ ਕੇ ਸਮੀਪ ਬੈਠਨਾ" '' ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪ੍ਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਉਹ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਸੀ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ, ਪੀਰਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਸੰਗੀਤ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤਕ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ।

ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਭੰਡਾਰ ਰਾਹੀਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਧਰਮਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਵਿਚਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਗੀਤੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ, ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਇਸੀ, ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ ਖਾਂ, ਰਸ ਖਾਨ, ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲਾ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਫੈਲਾਈ "ਨੈਤਿਕਤਾ ਪੂਰਣ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਕਰ ਸੂਫੀ ਸੰਤੋਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਤਰ ਪਰ ਇਸਲਾਮਧਰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੇਂ ਵਿਆਪਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ" ' ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਅਪਣਾਉਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਛੁਤ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ।

ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਤੱਕ ਜਿਥੇ ਏਨਾ ਜਿਆਦਾ ਗਿਆਨ, ਸੋਚ, ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਜੀਵਨ ਚੱਕਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ ਉਥੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿਧਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਚ-ਨੀਚ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਕ੍ਮ-ਕਾਂਡ ਆਦਿ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿੱਚ ਜਕੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਸੰਤਾਂ, ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਗਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ "ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ" ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਸਵਰੂਪ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

"ਬੰਦ ਕਤੇਬ ਕਹਰੁ ਮਤ ਝੂਠੇ ਝੂਠਾ ਜੋ ਨਾ ਬਿਚਾਰੈ॥ ਜਉ ਸਭ ਸਹਿ ਏਕੁ ਖੁਦਾਇ ਕਹਤ ਹਉ ਤਉ ਕਿਉ ਮੁਰਗੀ ਮਾਰੈ॥ " "ਰਾਗ ਆਸਾ ਮਹਲਾ 1 ਸੋ ਦਰੁ॥ ਸੋ ਦਰੁ ਤੇਰਾ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ ਜਿਤੁ ਬਹਿ ਸਰਬ ਸਮਾਲੇ॥ ਵਾਜੇ ਤੇਰੇ ਨਾਦ ਅਨੇਕ ਅਸੰਖਾ ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਵਾਵਣਹਾਰੇ॥ ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਗ ਪਰੀ ਸਿਉਂ ਕਹੀਅਹਿ ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਗਾਵਣਹਾਰੇ॥" " " ਆਸਾ ਮਹਲਾ 1॥ ਤਾਲ ਮਦੀਰੇ ਘਟ ਕੇ ਘਾਟ॥ ਦੋਲਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਜਹਿ ਵਾਜ॥ ਨਾਰਦ ਨਾਚੇ ਕਲਿ ਕਾ ਭਉ॥ ਜਤੀ ਸਤੀ ਕਹ ਰਾਖਹਿ ਪਾਉ॥1॥" ¹⁸ "ਬਿਲਾਵਲੁ ਤਬ ਹੀ ਕੀਜੀਐ ਜਸ ਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਨਾਮੁ॥" ^{1°} "ਮਲਾਰ ਸੀਤਲ ਰਾਗੂ ਹੈ ਹਰਿ ਧਿਆਇਐ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ॥" ^{2°}

ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹਰੀ (ਪ੍ਰਮਾਮਤਾ) ਦੀ ਗੱਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪੱਖ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਗੀਤਕ ਰਾਗ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜੋੜਕੇ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਲੱਗ∴ਅਲੱਗ ਧਰਮ, ਜਾਤ∴ਪਾਤ, ਊਚ∴ਨੀਚ ਤੋਂ ਉਪੱਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਅੱਜ ਵੀ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਮੰਦਿਰਾਂ, ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸੀਕਲ (ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ) ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਲੋਕ ਧਵਨੀਆਂ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਗੁਰਮਿਤ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਭਜਨਾਂ ਅਤੇ ਕਵਾਲੀਆਂ-ਸੂਫੀ-ਕਲਾਮ ਆਦਿ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸੋਮਾ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਾਂਗੇ।

ਅੱਜ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨਾਦ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗੁਣ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕਿ ਅੱਜ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਲਾਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਫਿਰ ਇਕੋ ਧਾਰਨੇ ਵਿਚ ਪਰੋਏ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਦੀ ਜੋ ਸੰਗੀਤ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸੋਮਾ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ:

- 1. ਡਾ. ਸੂਨੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਵਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਪੰਨਾ-17
- 2. ਮੂਲ ਲੇਖਕ ਦਮੋਦਰ ਪੰਡਿਤ (ਅਨੂ: ਪੰਡਿਤ ਵਿਸ਼ੰਬਰ ਨਾਥ ਭੱਟ) ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ-7
- 3. ਡਾ. ਸੂਨੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਵਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਪੰਨਾ−5
- 4. ਅਮਜਲੀ ਮਿਤਲ, ਭਾਰਤੀਯ ਸਭਿਅਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਏਵਮ ਸੰਗੀਤ ਪੰਨਾ-47
- 5. ਡਾ. ਤਰਲੋਕੀ ਨਰਾਇਣ ਦੀਕਸ਼ਤ, ਹਿੰਦੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ, ਪੰਨਾ-13
- 6. ਡਾ. ਸੂਨੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਵਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਪੰਨਾ-28
- 7. ਵਾਚਸਪਤੀ ਗਰੋਲਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-94
- 8. ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਵੀਰ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-44
- 9. ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਵਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਪੰਨਾ-40-41
- 10. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-46
- 11. ਰੇਨੂੰ ਸੱਚਦੇਵ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਏ ਏਵਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ, ਪੰਨਾ-13
- 12. ਡਾ. ਸੂਨੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਵਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਪੰਨਾ-37

- 13. ਰੇਨੂੰ ਸੱਚਦੇਵ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਏ ਏਵਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ, ਪੰਨਾ-18
- 14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-59
- 15. ਡਾ. ਸੁਨੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾਂ, ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਗੀਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਏਵਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ) ਪੰਨਾ-₁₀₀
- 16. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਣੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ, ਅੰਕ−1350 (1350)
- 17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-347
- 18. ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ-349
- 19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-849
- 20. ਉਹੀ, ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ, ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ-1283

गुरमित संगीत का विकास एवं शास्त्रीय संगीत के साथ तुल्नात्मक अध्ययन

चरनजीत कौर*

संगीत वह लिलत कला है जिसके द्वारा संगीतकार अपने हृदय के सूक्षम भावों को स्वर, लय एवं ताल के द्वारा व्यक्त करता है । संगीत एक विश्व व्यापी कला है । यह लोगों की प्रकृति, रूचि एवं रीति रिवाजों के अनुसार बदलता रहता है । भारतीय संगीत की बात करें तो भारत का संगीत शास्त्रों में निहित है । इसके कठोर नियम हैं एवं उनका मर्यादा से पालन करने पर ही शास्त्रीय संगीत को निभाया जा सकता है । भारतीय संगीत में हिन्दुस्तानी संगीत एवं दक्षिणी संगीत, ये दो धाराएं प्रचलित हैं । इसके अतिरिक्त बंगाल का संगीत भी अपना विलक्षण स्थान रखता है । इसी प्रकार पंजाब प्रांत में गुरमित संगीत की धारा प्रवाहित हो रही है जािक कई शतकों से शास्त्रीय संगीत में अपना विशेष योगदान डाल रही है ।

गुरमित संगीत सिख धर्म की संगीत परम्परा है । इसका प्रारम्भ श्री गुरू नानक देव जी ने किया था । श्री गुरू नानक देव जी सिक्खों के पहले गुरू थे । गुरमित संगीत गुरूओं की वाणी है । गुरमित का अर्थ है- गुरू की मित । इसका भाव है गुरूओं के द्वारा दी गई शिक्षा । इस प्रकार संगीत के विशेष संदर्भ में गुरमित शब्द को सिक्ख धर्म के साथ जोड़ा जाता है । गुरमित संगीत का अर्थ है गुरूओं की वाणी से निकला हुआ संगीत । सम्पूर्ण सिक्ख जगत में गुरमित संगीत का अपार श्रद्धा से गायन किया जाता है। गुरमित संगीत के अंतर्गत शब्द कीर्तन की परंपरा का मर्यादार सिहत पालन किया जाता है। श्री गुरू नानक देव जी सिहत दस गुरूओं एवं भक्तों की वाणी पावन ग्रंथ श्री गुरू ग्रंथ साहिब में दर्ज है । श्री गुरू ग्रंथ साहिब की वाणी को विशिष्ट रागों, अंकों एवं कीर्तन परंपरा के रूप में अंकित किया गया है । गुरूओं की वाणी में गुरशब्द कीर्तन को प्रमुख स्थान प्रदान किया गया है । रागों के अलावा श्री गुरू ग्रंथ साहिब में शास्त्रीय एवं लोक गायन शैलियां , रहाउ अंक इत्यादि निदेशों का अनुशासन भी अत्यन्त महत्वपूण है। गुरमित संगीत की कार्य प्रक्रिया को जानने के लिए क्रिमक अध्ययन करना अनिवार्य है । सर्वप्रथम हम गुरमित संगीत के प्रारंभ पर चर्चा करेंगे एवं उसके उपरांत गुरमित संगीत का शास्त्रीय संगीत के साथ संवंध एवं तुल्नात्मक विवेचन करेंगे ।

श्री गुरू ग्रंथ साहिव का सांगीतिक विवेचन करने पर निम्नलिखित तत्व दृष्टिगोचर होते हैं जिनके विषय में चर्चा करना अनिवार्य है।

पंजाव प्रदेश में रागों का विकास एवं शास्त्रीय संगीत की दृष्टि से गुरमित संगीत का महत्व :-

मध्यकाल में संगीत भोग-विलास एवं मनोरंजन मात्र का साधन बन कर रह गया था । कलाकारों को राजाश्रय प्राप्त होने के कारण वे केवल राजाओं को प्रसन्न करने , हेतु सांगीतिक रचनाएं गाने लगे । संगीत के ऐसे दौर में सिख संप्रदाय के प्रथम गुरू श्री गुरू नानक देव जी

^{*}Asst.Prof. and HOD, Music Department, Ramgarhia GirlsCollege, Ludhiana

का जन्म 1469 ई. में तलवंडी नामक गांव में हुआ जो आजकल पाकिसतान में ननकाणा साहिव के नाम से जाना जाता है । गुरू नानक देव जी ने पंजाब में संगीत को पुनः भिक्त के मार्ग से जोड़ा । उन्होंने सभी धर्मों की श्रेष्ट बातों को ग्रहण किया एवं कुरीतियों को छोड़ने के लिए लोगों को प्रेरित किया । आप ने रागबद्ध एवं लयबद्ध कीर्तन को ईश्वर उपासना का साधन वताया । गुरू जी ने अपनी समस्त बाणी को रागों में उच्चारित किया है । उन्होंने राग संगीत की शिक्षा कहां से ग्रहण की, इसका उल्लेख नहीं मिलता, परन्तु यह स्पष्ट है कि गुरू जी रागें। के ज्ञाता थे एवं भिन्न भिन्न स्थानों का भ्रमण करने से उन्होंने वहां के संगीत को अपनाया एवं स्वयं द्वारा रचित गुरबाणी में शामिल किया । उन्होंने मिश्रित रागों की रचना भी की । गुरू जी द्वारा रचित शुद्ध रागों की संख्या उन्नीस एवं मिश्रित रागों की संख्या सोलह है। इन रागों के नाम इस प्रकार है :- श्री, माझ, आसा, गौड़ी, गुजरी, बडहंस, सोरठ, भैरव, बसंत, सारंग, मल्हार, प्रभाती । मिश्रित रागों के नाम इस प्रकार है :- गौड़ी-गुआरेरी, गौडी-दखणी, गौड़ी-चेती. गौड़ी-बैरागणि, गौडी-पूर्वी-दीपकी, गौड़ी-दीपकी, आसा काफी, बडहंस-दखणी, काफी, रामकली-दखणी. प्रभाती-विभास, प्रभाती-दखणी, गौडी-माला । गौड़ी राग का उल्लेख भारतीय संगीत में नहीं मिलता । विद्वानों के अनुसार गौड़ी से अभिप्राय भारतीय संगीत के राग गौरी से है । इसके इलावा दखणी राग के नाम का उल्लेख प्राचीन या तत्कालीन ग्रंथों में नहीं मिलता । इसका तात्पर्य दक्षिण में गाए जाने वाले किसी राग या धुन से होगा, जिसके स्वरों के योग से गुरू जी ने इन रागों को रचित किया । सत्ताईस वर्ष की आयु में ही गुरू नानक देव जी भाई मरदाना को साथ लेकर देश-विदेशों में भ्रमण के लिए निकल पड़े । इसलिए उनको प्रत्येक जगह के संगीत का ज्ञान होना एवं रूचि लेना संभव था । यही प्रभाव उनके द्वारा रचित रागों में ज्ञात होता है । उन्होंने अपनी वाणी को रागबद्ध संगीत के द्वारा मानव जन तक पहुँचाया । इसीलिए रागों में कीर्तन ही सिक्ख संगीत की आत्मा है । सिक्ख धर्म के दूसरे गुरू श्री अंगद देव जी थे । उन्होंने गुरू नानक देव जी के कार्यों को जारी रखा एवं कीर्तन के माध्यम से धर्म का प्रचार किया । गुरू ग्रन्थ साहिब में आपकी बाणी स्लोकों के रूप में दर्ज है, जिनकी संख्या 62 है । आपने निम्नलिखित रागों में अपनी शवद रचनाएं की :- श्री, माझ, आसा, सोरठ, सूही, रामकली, मारू, मल्हार । सिक्ख धर्म के तीसरे गुरू अमरदास जी हुए हैं जिन्होंने निम्नलिखित सत्रह रागों में वाणी की रचना की :- सिरी, माझ, गौरी, आसा, गुजरी, बडहंस, सोरठ,धनासरी, सूही, विलावल, रामकली, मारू, भैरव, बसंत, सारंग, मल्हार, प्रभाती। आपके द्वारा रचित शब्दों की संख्या 907 है । सिक्ख धर्म के चौथे गुरू रामदास जी हुए जिन्होंने अपनी वाणी की रचना पूर्व रचित 19 रागों के अलावा, नवीन 12 रागों में की । ये राग इस प्रकार हैं :- आसावरी, देवंगधारी, विहागडा, जैतसरी, तोड़ी, वैरारी, गौड, नटनारायण, मालीगौरा, केदार, कानडा, कल्याण । श्री गुरू ग्रन्थ साहिव में आपके द्वारा रचित 679 शबद संकलित हैं । सिक्ख धर्म के पाँचवें गुरू श्री गुरू अर्जुन देव जी का गुरमित संगीत के संरक्षण में विशेष योगदान है क्यूंकि उन्होंने अपने से पूर्व गुरूओं द्वारा रचित वाणी एवं स्वयं रचित वाणी का संकलन करके 1604 ई. में 'आदि ग्रन्थ' की संपादना की । आपके द्वारा रचित 2218 शबद श्री गुरू ग्रन्थ साहिब ^{में}

संकलित हैं । गुरू जी ने कीर्तनकारों को 'भलो भलो रे कीर्तनीया' कह कर पुकारा । आपने 30 रागों में शबदों की रचना की एवं सारिंदा नामक वाद्य का आविष्कार भी किया । आपके वाद के गूरू साहिबान गुरू हरगोबिन्द जी , गुरू हरि राय जी एवं गुरू हरि कृष्ण जी ने वाणी की रचना नहीं की परन्तु कीर्तन की परंपरा को ही आगे किया । गुरू नानक देव जी के सहयोगी कीर्तनकार के रूप में भाई मरदाना का नाम सिक्ख इतिहास में अमर है । वे कीर्तनकार होने के साथ साथ रबाब वादक भी थे एवं मीरासी जाति के साथ संबंधित थे। गुरू नानक देव जी के बाद के सिक्ख गुरूओं ने भी उनके द्वारा चलाई हुई रागबद्ध एवं लयबद्ध कीर्तन परंपरा का अनुकरण किया । गुरू अर्जुन देव जी के समय में रागबद्ध कीर्तन करने वाले कीर्तनकारों के नाम के आगे 'रागी' विशेषण लगाने की परंपरा चली, जो आज तक चली आ रही है । गुरू ग्रन्थ साहिब में 'पड़ताल गायकी' का भी उल्लेख मिलता है । जिस प्रकार रागमाला में विभिन्न रागों का समावेश मिलता है, उसी प्रकार पड़ताल में विभिन्न तालों का समावेश मिलता है । इनके रचनाकार गुरू रामदास एवं गुरू अर्जुन देव हैं । पड़ताल रचनाओं के ऊपर राग विशेष का नाम दिया गया है । उदाहरण के तौर पर :- आसा महला 4, पड़ताल । सिक्ख गुरूओं के काल में कीर्तन करने वाले रागी सिक्खों की संख्या बहुत अधिक एवं उनमें से सैंकड़ों शास्त्रीय संगीत के ज्ञाता थे । सिक्ख गुरूओं के पश्चात गुरमित संगीत को रियासतों में संरक्षण मिलता रहा । इन्हीं रियासतों में से महाराजा रंजीत सिंह ने संगीत के संरक्षण में विशेष योगदान दिया। वे अत्यन्त धार्मिक प्रवृति के थे एवं संगीत प्रेमी थे । महाराजा रंजीत सिंह के काल में एवं उनके पश्चात् पंजाव की रियासतें प्रायः सिक्ख धर्मानुयायी शासकों द्वारा ही शासित रहीं, अस्तु यदि विशुद्ध भारतीय संगीत के रूप में नहीं तो रागबद्ध कीर्तन के रूप में ही भारतीय संगीत यहां पर पुण्पित पल्लवित होता रहा । महाराजा रंजीत सिंह के शासनकाल में कीर्तनकार रागियों एवं संगीतकार वादकों को राजदरबार से मासिक वेतन प्रदान किया जाता था ।

उपरोक्त विवेचन से ज्ञात होता है कि श्री गुरू ग्रंथ साहिब की सम्पूर्ण वाणी को मुख्यत 31 मुख्य रागों एवं 31 अन्य रागों मे रचित किया गया है । इन रागों को शुद्ध, छायालय, मिश्रित एवं संकीर्ण प्रकृति के रागों के अन्तर्गत रखा जा सकता है । इनमें ऋृतुकालीन तथा क्षेत्रीय मूल के राग भी देखने को मिलते हैं । श्री गुरू ग्रन्थ साहिब में रागों के साथ विभिन्न वाणी रूप भी शीर्षक रूप में अंकित हैं जैसे :- अष्टपदी, चउपदे, घोडीयां, अलाहुणीयां, वारां इत्यादि । गुरू साहिबान ने मार्गी तथा देशी परंपरा के अनुसार विभिन्न शैलियों का प्रयोग वाणी में किया है । श्री गुरू ग्रंथ साहिब में अष्टपदी तथा पड़ताल शास्त्रीय अंग की तथा वार, छंद, घोडीयां अलाहुणीयां इत्यादि लोक अंग की गायन शैलियां है । विभिन्न वाणी रचनाओं में अंक लिखित खप में अंकित हैं । वाणी को रहाउ व अन्य संकेतों के अलावा इन अंकों द्वारा विभाजित किया गया है । गुरमित संगीत विधान के अन्तर्गत शब्द कीर्तन करने के लिए रहाउ की तुक (पंकित) को स्थाई मान कर प्रत्येक अंतरे के पश्चात् पुनः गायन करने की परंपरा है क्यूँकि रहाउ की तुक में शब्द का केन्द्रीय भाव विद्यमान रहता हैं । श्री गुरू ग्रंथ साहिब में गुर शब्द कीर्तन के लिए एक अन्य सांगीतिक संकेत 'घरु' का है श्री गुरू ग्रंथ साहिब में घरू की संख्या 17 है ।

इसके अर्थ के विषय में विद्ववान एक मत नहीं हैं । परन्तु विद्वान बहुमत में घर को ताल का समानार्थक मानते हैं ।

गुरमित संगीत के काव्य के पदों में अंकों की संख्या का विशिष्टि स्थान है । गुरमित संगीत में कहीं भी गायन के लिए निरर्थक शब्दावली का प्रयोग नहीं किया गया । अपितु यह आध्यात्म से परिपूर्ण हैं । जबिक शास्त्रीय संगीत की 'तराना' विद्या में अर्थहीन शब्दों का प्रयोग किया जाता है । शास्त्रीय संगीत की तरह गुरमित संगीत में 'दाद' देने का या वह-वाही का कोई स्थान नहीं है । गुरमित संगीत में भाव पक्ष अत्यन्त महन्तपूर्ण है । बेशक इसमें श्री गुरू ग्रंथ साहिव में रचित शब्दों को रागों में गाया जाता है परन्तु रागदारी कभी भी शब्दों पर हावी नहीं होनी चाहिए ।

इस प्रकार गुरमित संगीत में न केवल भारतीय मार्गी संगीत को सुरक्षित रखा गया है , बल्कि गुरमित संगीत ने शास्त्रीय संगीत को गुणात्मक एवं कलात्मक रूप में समृद्ध भी किया है । इससे शास्त्रीय संगीत का क्षेत्र और भी विशाल हुआ है ।

सहायक ग्रंथ सूची

- 1. भारतीय संगीत का इतिहास, उमेश जोशी
- 2. भारतीय संगीत का इतिहास, जोगिन्द्र सिंह बावरा
- 3. भारतीय संगीत का इतिहास (आध्यात्मिक एवं दार्शनिक), डा. सुनीता शर्मा
- 4. हरियाणा तथा पंजाब की संगीत परंपरा, डा. रीता धनकर
- 5. पंजाब की संगीत परपंरा, गीता पैन्तल
- 6. गुरमति संगीत अंक, जनवरी-फरवरी , 1997
- 7. धार्मिक परम्पराएं एवं हिन्दुस्तानी संगीत, रेनू सचदेव
- 8. गुरू नानक संगीतज्ञ, डी.एस. नरूला
- 9. गुरू ग्रन्थ साहिब
- 10. पंजाव दा ऐतिहासिक सर्वेक्षण , प्रोफैसर गुरचरण सिंह
- 11. पंजाब प्रान्तीय हिन्दी साहित्य का इतिहाास, चन्द्रकान्त बाली
- 12. पंजाव की देन, कृपाल सिंह नारंग

Gandhi's Feminism: Perspective and Relevance

Dr. Bharti Thakur Sambyal*

Abstract

The contribution of Mahatma Gandhi to the upliftment of the Indian women has been immense and immeasurable as he concerned himself not only with social reforms designed to get rid of the atrocious customs that were weighing heavily on women, but he also gave philosophical consideration to every aspect of the problem of women's emancipation and worked for it. Similarly, Gandhi assigned to women a distinct and crucial mission in the nationalist quest which was perhaps the most creative and significant aspect of his vision. Women under his leadership took milestone step towards reestablishing their identity in the society and entered in national mainstream with dignity and self-esteem which changed the face of indian society. The women of today carry themselves with new dignity and a consciousness of their larger responsibilities which further resulted into their empowerment. An attempt has been made in the present paper to understand Gandhi's feministic sociopolitical philosophy and its relevance in today's world.

Mahatma Gandhi is known to be one of the few in his generation who recognised the central role of women in society and encouraged their active participation in private as well as in public life and certainly no man evoked such wholehearted devotion from women. Women, urban and rural, rich and poor, young and old, educated and uneducated, Indian and western were attracted to his ideas and deeds

He was profoundly distressed by the degenerated condition of Indian women, who were suffering from various oppressive, dehumanizing and exploitative social practices like child marriage, sati pratha, ban on widow remarriage, purdah system, prostitution, devdasi system etc. and aimed at eradicating these evils from Indian society. He, therefore, worked ceaselessly for the regeneration of Indian women and reconstruction of Indian society in which women would be able to rediscover her individuality she had lost through years of subjection. In this process, he vehemently criticized the traditional ideal, which equated femininity with passivity, weakness, dependence and subjugation and emphasized upon the courage, strength, self confidence and self reliance among women needed to break these chains of slavery.

It is interesting to note that Gandhi despite his profound respect for Indian tradition and his belief that India should preserve all that is sacred and upright in its ancient heritage was not overpowered by tradition. He wanted the *shastras* to be read and understood in the right spirit and if they contained contradictory statements on any particular issue, his advice was to follow the ones which were favoured by reason. He said: "It is good to swim in the waters of tradition, but to sink in them is suicide." In fact, Gandhi even went to the extent of suggesting the expurgation by some authoritative body of all those texts in the *Samritis* which were repugnant to the moral sense.

71

^{*} Social Activist and member of Various NGO's working for social welfare.

However, for ameliorating the condition of women, Gandhi sought and found support from the classical tradition. He frequently emphasised upon historical evidence which established that women's lives were less restricted in ancient times and often argued for a broader social role for women in modern times on this basis.² Not surprisingly, the ideals which Gandhi consistently invoked for Indian women were Sita, Savitri, Damyanti and Draupadi. Gandhi pertinently used these Indian traditional ideals, images and symbols to convey modern and revolutionary message, to impart strength and courage among women and to rebuild action wherein women far from remaining passive spectators would gradually but inexorably become active participants and play a vital role in the quest for *sarvodaya*. Gandhi asserted, "the only way to transform a community was to revivify, revise and reform its established institutions and to link up the old with the new." Lloyd and Susanne Rudolph had remarked that Gandhi was 'one of the most conspicuous modernisers of Indian politics' who by employing tradition as an instrument of modernisation 'gave familiar Indian ideas and practices new dignity and moral worth."

Gandhi, thus, despite being deep rooted in and while drawing immense support from Indian tradition vehemently criticised various social practices and evils which were justified on the ground of their traditional sanctions which included the customs of child marriage, enforced widowhood, *sati pratha*, dowry, prostitution etc.

Gandhi denounced in unequivocal terms the custom of child marriage for it undermined our morals and induced physical degeneration. Young widows and young mothers dying in child birth are some of the evil consequences following from child marriage. He, therefore, pleaded for raising the age of marriage and when the Child Marriage Restraint Bill of Raisahib Harbilas Sarda sought to evolve a legislation to raise the age of consent to fourteen, he suggested that it should be raised not merely to fourteen but to sixteen or even eighteen years.

Closely aligned to child marriage was the question of widow remarriage, especially the pathetic plight of child widows. To do justice to the child widows, Gandhi advocated that these 'wretched beings' should also be given equal opportunity to find mates and advised parents who committed the 'sin of marrying' their infant daughters to 'expatiate for the sin' by remarrying these daughters should they be widowed in their teens. He even called upon educated young men to vow to marry none other than a girl widow. He reiterated "if there be even one child widow, the wrong demands redress."

However, Gandhi never advocated widow remarriage 'en masse', as he believed that the Hindu concept of the faithful widow who remains chaste and devotes herself to good work in her husband's memory is a worthy ideal for women to follow, yet he did not believe in 'enforced widowhood' accepted mainly by fear of social ostracism rather than inner conviction. According to him, widowhood imposed by religion or custom is an unbearable yoke, and defiles the home by secret vice and degrades religion. Further, Gandhi pertinently queried, "can we possibly call ourselves men worthy of ruling ourselves or others or shaping the destiny of a nation containing thirty crore people as long as there is one single widow who wishes to fulfill her fundamental wants but is violently prevented from doing so?"

Likewise, Gandhi considered sati pratha, having its origin in superstitions and blind

egotism, barbarous in the present age. He believed that self immolation on the pyre of the husband was a sign not of 'enlightenment but of gross ignorance'. He further opined that satihood was the acme of purity. This purity could be attained not by dying, but through constant striving, constant immolation of the spirit from day to day. He extended the same test of loyalty to the husband also as he was aware of the double standard prevalent in society where no husband mounted the funeral pyre of his deceased wife. He affirmed: "If the wife has to prove her devotion to her husband, so has the husband to prove his allegiance and devotion to his wife. You cannot have one set of weights and measures for the one and a different one for the other." 10

Further, Gandhi condemned dowry as a cruel and abhorrent practice. This system, he believed, was nothing but 'a marriage by purchase', where women were reduced to the position of a mere cattle to be bought and sold, which gave 'nightmarish experiences' for the parents who had marriageable daughters.¹¹ He, therefore, was of the opinion that vulgar ostentation and gross commercialism should have no place in arranging a sacramental union which aimed to be a holy and lifelong bond. He also made fervent appeals to people to take active steps to do away with this evil. "Any young man", he wrote, "who makes dowry a condition of marriage discredits his education and his country and dishonours womanhood." ¹²

Gandhi also attacked the constricting system of *purdah*, the seclusion and veiling of women, prevalent in the society. It not only denied the freedom to the women, who had been 'caged and confined in their houses and courtyards', but also the free gifts of God like light and fresh air which had a ruinous effect on their personality, narrowed their vision and hindered their advancement and their capacity for doing useful works for society. Hence, he made an appeal to the people to tear down the *purdah* with one mighty effort and bring them (women) out of their secluded shells.

Similarly, the evil of prostitution was vehemently criticized by Gandhi. He said, "of all the evils for which man has made himself responsible, none is so degrading, shocking or brutal as his abuse of the better-half of humanity, the fairer sex." He suggested two pronged attack propaganda amongst men who entice young women to sell themselves for the satisfaction of their lust and amongst women who sell their honour for a livelihood. Gandhi asked every young man to do what they could to purify their neighbourhood of this social disease.

Gandhi emphasized upon the need for compulsory education for girls considering it as an essential means for 'enabling women to assert their natural rights, to exercise them wisely and to work for their expansion and also to achieve emancipation from male domination.' He saw no justification for men depriving women of or denying to them equal rights on the ground of their illiteracy. He felt, "today few women take part in politics and most of these do not do independent thinking. They are content to carry out their parents or their husband's behests." Instead of doing so, he wanted women workers to enrol women as voters, to teach them to think independently, to release them from the chains of caste and to bring about a change in them which would compel man to realise woman's strength and capacity for sacrifice and give her a place of honour.

Thus the contribution of Gandhi to the upliftment of the Indian women has been immense and immeasurable as he concerned himself not only with social reforms designed to get rid of the atrocious customs that were weighing heavily on women, but he also gave philosophical consideration to every aspect of the problem of women's emancipation and worked for it.

He devoted himself so much to the cause of women that some began to speak of him as half woman (ardhnari). Once he himself declared that 'I have mentally become a woman in order to steal into her heart.' Gandhi's emphasis on women's moral superiority over men removed the age old stigma of women's inferiority and inspired them with a new self confidence. Kamaladevi Chattopadhyay, a great woman leader remarked, "never perhaps, since Buddha preached his message, has any single individual swayed and transformed the destinies of so many millions as did Gandhiji. He not only respected women, but also valued them."

Similarly, Gandhi assigned to women a distinct and crucial mission in the nationalist quest which was perhaps the most creative and significant aspect of his vision. He remarked that in order to play her full and destined role in world affairs on the solution of conflicts by non violent means, women must extend their interests beyond the narrow confines of their homes and family and embrace the whole of humanity. He strongly believed that women's participation in the public life (i.e. nationalist movement) would help in their own emancipation, which would further pave the way for their empowerment.

Gandhi's revolutionary views laid foundations of a new tradition, which enabled the Indian women to come out in thousands from their sheltered homes to contribute in the nationalist movement. Their participation on equal terms with men in the freedom struggle not only altered women's perception of their self-image but also generated among them the confidence to lead their own struggle against patriarchal domination which further resulted into their empowerment.

It has often been argued that women's political participation was merely an extension of their domestic roles and it did not generate an adequate socio-political awareness among them. The nationalist movement welcomed and encouraged women's participation so long as it did not threaten the patriarchal society, just as the social reform movement had done before. But it is undoubtedly true that the cause of freedom and the charismatic personality of Gandhi brought many women into the public life. They were encouraged to come out of their homes to get involved with political life, which conventionally was the exclusive male preserve. Also one cannot overlook the crucial reality of tremendous changes in women's perceptions during this period. One notices the gradual relaxation of the grip of age-old bondages. For instance, it was argued by women that neither the home, nor the outside world was the monopoly of either sex. Moreover, the notion of women's total inferiority to men also began to be slowly eroded, as men. Kamaladevi Chattopadhyay has therefore rightly remarked, "It is not what the woman actually did in the *satyagraha* movement which matters so much as what the movement did to her." 18

Following gandhian principles, women of today have also responded energetically to the new challenges and issues being faced by the country. Their participation in the 'Chipko' movement against deforestation, Anti Price Rise movement and in campaigns and demonstrations pertaining to women's problems like dowry, rape, sati, etc. has been really

noteworthy. In addition to it, many women's organisations and groups, journals and magazines came forward to take up several other issues related to women's oppression like violence in family, wife battering, sexual discrimination of women at work places and immoral traffic of women etc. Women's activism was also felt in Anti-Alchohal movement, campaign against Bhopal Disaster of 1984 and Narmada Bachao Andolan.

Women, like men, are also found to be working in various fields i.e. from shop assistants to managers, from clerks, typists, telephone operators, receptionists to those who hold highest responsible posts in public sector, from primary school teachers to university professors, from private medical practitioners to hospital supritendents. In short, they are in a variety of occupations.

The Government of India has also been undertaking numerous steps to provide constitutional safeguards to look after the rights of women and has created effective institutional framework to strengthen the movement for women's empowerment e.g. Department for Women and Child Development, National Women's Commission and State Women's Commission.

Despite the longstanding and vigorous movements and campaigns for women's amelioration and also the fact that a handful of women occupy important positions in the professional, social and political arena, women are not an active participant in the endeavours of the government in the building of nation. The number of women MP's in India's 545 member Lok Sabha has just reached near 62 till recently as the following Table shows.

Table I

Women's Refresentation in the lok sabha.

Year	Total Seats	Number of Women Members	Percentage
1952	. 489	14	2.8%
1957	494	. 18	3.6%
1962	494	30	6.0%
1967	520	31	6.0%
1971	520	20	3.8%
1977	542	19	3.5%
1980	529	28	5.3%
1984	542	42	7.7%
1989	523	23	4.4%
1991	536	39	7.2%
1996	543	39	7.2%
1998	543	43	7.9%
1999	543	47	7.1%
2004	543	45	8.2%
2009	543	59	10.8%
2014	543	62	12.15%

Squrce: Election Commission of India.

The condition is more or less same regarding their representation to various state legislative assemblies in different years. So even today, 'the mainstream remains very much a

malestream.'

It would be very much relevant to recall what Gandhi had said to empower women, "where capable women have been left out, men should make amends. It is their duty to give such encouragement to women as will enable them to outshine men." 19

Thus enlightened people of India should take a clue from this and ensure that men's monopoly of political space in India ends soon.

It is also true that all pervading violence against women continue unabated. Domestic violence is the most prevalent form of discrimination against women. Many women lose their homes and children due to the domestic violence. Some go on tolerating the suffering throughout their lives. This compels many women to commit suicide.

Female foeticide, another heinous crime against women, is now more widespread in the country than ever before. Stringent laws to check female foeticide are unable to check this malpractice. The implications of adverse sex ratio would be multi-dimensional, affecting all facets of life. Also the heinous evil of dowry which claims precious lives of women, needs to be put to an end.

Sexual harassment, women trafficking, eve teasing, ill treatment of women, impoverishment of widows and other atrocities are common. Women face problem while walking on the road, traveling in buses and working outside their homes. This growing trend of crime against women reveals a large-scale societal breakdown and serious violation of basic human rights.

Thus the prevailing scenario in our society proved Mahatma Gandhi's apprehensions right, who firmly believed that status of women would not change merely by bringing about legislations. It must be supported by changes in women's social circumstances.

Therefore the need is for creating a conducive and safe environment where women can move freely without any fear. For this, society as a whole has to march towards a social change, for which we need proper legislation, implementation of laws, empowerment of women and change in social attitudes towards women. In Gandhi's views 'one step for a woman ten steps for nation.' So do your bit to ensure that the future for women and girls is bright, equal, safe and rewarding as desired by Gandhi.

References

- The Collected Works of Mahatma Gandhi, (New Delhi: Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India), Volume XXVII, P. 308.
- 2 S. Shridevi, Gandhi and the Emancipation of Women in India (Hyderabad: Gandhi Sahitya Pracharanalyam), 1969, P. 70.
- Bhikhu Parekh, Colonialism, Tradition and Reform: An Analysis of Gandhi 's Political Discourse (New Delhi: Sage Publications), 1989, P. 81.
- 4 Lloyd I. Rudolph and Susanne Hoeber Rudolph, The Modernity of Tradition: Political Developments in India (New Delhi: Orient Longmans Limited), 1969, PP. 157, 249.

- 5 CWMG, Volume XXXI, P. 493; Young India, October 6, 1927.
- 6 Young India, September 2, 1926.
- 7 Ibid., August 5, 1926.
- 8 Ibid., September 15, 1927.
- 9 Ibid., May 21, 1931.
- 10 Ibid., May 21, 1931.
- 11 CWMG, Volume XXXIX, P. 415.
- 12 Young India, June 21, 1928.
- 13 Ibid., September 15, 1921.
- 14 M. K. Gandhi, Women (Ahmedabad: Navajivan Publishing House), 1958, P. 12.
- 15 Harijan, April 21, 1946.
- 16 M. K. Gandhi, To the Women (Ahmedabad, Navajivan Publishing House), 1941, P. 195.
- 17 Kamaladevi Chattopadhyay, The Struggle for Freedom, in Tara Ali Baig (ed.), Indian Women's Power (Delhi: S. Chand and Company), 1958, P. 18.
- Quoted in Savita Singh, Empowerment of Women: Miles To Go (New Delhi: International Centre of Gandhian Studies and Research, Gandhi Smriti and Darshan Samiti), 2001, P. 136.

E. E. Imeaux Lancaux and control of the control of

19 CWMG), Volume LXXXIII, PP. 398-399.

Development Phenomenon in Africa at the Dawn of Twenty-First Century: A Gendered Perspective

Harvinder Kaur'

Abstract:

Seen as change or progress, the crux of development is advancement which is a continuous process. Feminists stress on equal apportionment of benefits of this advancement among genders. Government policies, social cultural limitations and conventional models of development prevent women from reaping equal benefits of development. At the dawn of 21st century African development process was in disarray. SAP and ERP, though, sorted out some macro-economic problems, yet played havoc with the living conditions of poor, especially women. Conventional models of development based on western experience were sought to be changed. Alternative models like Neo-Marxist and Orthodox Marxist approaches too failed to rectify this malady. Lack of concern for gender and race makes these models futile alternatives. In a nutshell, efforts to integrate women in development have been partial and half hearty and women have rather become the victims of developmental phenomena in Africa.

Development Defined

Development is an ambiguous term. Webster's Comprehensive Dictionary (1996) defines it as "the gradual evolution or completion" also, "the result of such an evolution or completion". The New Shorter Oxford Dictionary (1993) defines it as "a change in the course of action or events or in conditions; a stage of advancement". Collins English Dictionary (Third Edition, 1991) defines it as, "the act or process of growing, progressing, or developing" and "a fact, event, or happening, especially, one that changes a situation".

Some authors define it in its widest sense of "growth and change brought about by a combination of political and economic forces operating on a countrywide or regional level". Nici Nelson argues that "change of this type is the result of local structures and conditions, colonial and neo-colonial experience, urbanization and industrialization as well as the policies of development planners".

In. the UN documents (world Survey, 1989) it is described as "a process by which distributive equality is achieved. Equitable allocation of access and benefits is intrinsic to true development" The feminist writers describe "equitable allocation" to mean equality of distribution of wealth and opportunity between the genders in the same class category.

In the definition of development adopted by planners it is considered as a "single, universal, unvarying process", usually modeled after the western experience. "This process

^{*} Research Scholar in the Department of Political Science, Guru Nanak Dev University.

frequently seems to be structured by men for men to which, women, must adjust without question".

Development, thus, implies change, movement, growth - a continuous process. Development is never complete. "It is neither static nor terminal. One can never say that one is 'developed' but only 'developing'."

Another aspect of development as defined by UN documents and feminist thinkers is "equiable allocation" of benefits derived from opportunities to improve one's level of life and capabilities. Development has several parameters, viz., social development, economic development, spiritual development, material development, historical and cultural development. But the context in which it is used here resembles more with the feminists' interpretation of it.

Women and Development

The concept of "Women, and. Development" can be described in two ways, viz., women for development or the role of women in the development process and secondly, as development for women, i.e., how much the development process/planning has accounted for women's interests. It can also be described in another way as development of women.

Equality is a key concept in "Women and Development". The history of development process everywhere has been a story of unequal treatment of men and women by the government and society. Women's contribution to development is not small but the benefits apportioned to them have been meager and do not match their contribution, particularly so in African states where they are considered the "bread earners" for the family but are constantly marginalized from development process. This genderism is the focus of this study.

As defined by Sohoni⁴, "This process and practice of marginalization which entails the unequal apportionment of the benefits and opportunities of human evolution and development to the female gender constitute genderism". Behind this genderism are inherited attitudes and prejudices which society shares about women. Household work, the domain of women, is given least importance. The work of men, which fetches money income, is considered more important.

Resources and opportunities are unequally distributed between men and women. Wealth and poverty too are unequally distributed. Men are wealthier than females and poor women are poorer than poormales. This is true for both the developed and the developing countries. As Seager and Olson⁵ comment, "for Women there are no developed countries Nowhere do women have full equal rights with men".

As already made clear the concept of "Women and Development" cannot be studied without integrating it with the development process itself. Studies show that society, both men and women, has not been evenly benefited by the development process. Certain groups almost everywhere reap a disproportionate share of the benefits of development. Others benefit less but women benefit the least. Ester Boserup has gone to the extent of calling women the victims of development rather than its beneficiaries. Women may become victims of

development "because the products they are selling or the services they are performing are replaced by new and, more productive activities it is more difficult for women to adapt to new conditions Moreover, in the third world countries, a much larger percentage of the female than the male labour is engaged in traditional occupations, which are precisely those gradually replaced by modern enterprises in economic development". Boserup gives certain reasons for inability of women to adapt to new circumstances and thus the development process, viz.,

- 1. Family obligations make them less mobile than men;
- 2. Their occupational choice is more narrowly limited by Custom;
- 3. They usually have less education and training; and
- 4. Even without these handicaps, they face sex discrimination in recruitment.

Apart from these factors, the inability of the government to integrate women in development planning and make them co-equal beneficiaries in development can be attributed to the models of

planning adopted in the country. In case of Africa, this is particularly true as the following discussion highlights.

Development in Africa

Africa's development process is in a pathological state. Particularly' since 1980s, social, political and economic deterioration coupled with ecological problems and disasters has caused this. This led many governments there to introduce "Structural Adjustment Programmes" (SAPs) or the "Economic Reform Programme" (ERP) "with the explicit objective of reversing the decline in their economies through the expansion of market based principles and practices in several sectors and areas of national life" Though SAP sorted out some macro-economic problems yet its immediate impact had beento complicate the crisis ridden situation and worsening living conditions of majority of the people, especially the poor women. This failure of development process, responsible for the present crises, is a product of adoption of faulty models or framework. As noted by Tade Akin Aina,

It is believed here that what has failed in Africa, and failed Africa, has been the initial conceptualization and design of the nature, direction and objectives of the development process. Of course, implementation and management have been faulty but these could not have had much success in any event, since the initial framing of the whole phenomenon was faulty ... Development theory and development process in Africa have...been alien, lopsided, and non-people oriented in their definitions, formulation and implementation.

Development process in Africa can be categorized as based on two broad models, viz.,

- 1. The Conventional Development Theory; and
- 2. The Radical Alternative

The Conventional Development theory

The conventional approach held sway in the decades of 1960s and 1970s. This approach

was based on the western ideologies of Capitalism as during this period United Nations and International Development Agencies were dominated by the Western buc and the "Soviet Union and the then Eastern bloc which constituted the basis of another development path were neither as active nor as committed to the Third World development aid".

The Conventional Development Theory relies heavily on the concept of development derived from the "structural and dynamic" experiences of Western societies. Goals of development as derived from Western experiences were sought to be imposed upon the Third World Countries (Africa) by authors like Rostow, Talcott Parsons, Hoselitz, Almond and Verba and McLelland. This theory was widely criticised for its ethnocentricity. It failed to take real actors into consideration. Efforts began during the 1960s and 1970s to develop new alternative theories. As a result a variety of approaches emerged ¹⁰, viz.,

Redistribution with Growth;

The Basic Needs Approach;

Informal Sector Approach; and

Ultimate Value Approach.

Participatory development became the focus of these new approaches. However, the international agencies did not modify their policies to such an extent as to threaten the "conventional orthodoxy", hence, some important elements of the Conventional Development Theory continued to be adopted.

Radical Alternative

It is mainly critical of the conventional orthodoxy for the latter is seen as exploitative in nature. The two main currents, discernible in this model, propagate "radical transformation" as the alternative. These two currents are

- a. Neo-Marxist / dependency approaches; and
- b. The Orthodox Marxist Approach

Neo-Marxist/Dependency Approaches

The three main concerns in these theories are:

- i. The facts of international relations and internation exploitation and domination;
- ii. The necessity and importance of history;
- iii. The need for a radical transformation of the society.

The major difference in these theories, however, relates to the strategy to be adopted to achieve the goals of development. The choices range from "the emergence of national capitalism" to "a transformation from capitalist to socialist societies". Some writers like Andre Gunder Frank, Walter Rodney and Samir Amin propose a more radical strategy, hence, they are called Neo-Marxists.

The Orthodox Marxist Approach:

This approach influenced most of the scholars of development studies in Africa in the 1970s and 1980s. It discussed the factors responsible for socio-economic inequalities among

different classes in the society, causes for underdevelopment and proposes a radical strategy for transition from underdevelopment stage to development. "It also successfully linked politics through class analysis and the theory of the state with the economy.... But.... it failed, to cope effectively with cultural issues, extra-class domination and exploitation such as those based on gender, race and religion" the central problems in the attainment of overall development of the society.

Thus, the Radical Alternative Model is more critical but less practical. The paradigm and its currents were "strong as critical tools, but not as programmes for action and structuring new

social and power relations at the national and global levels"¹². Based on the assumption of working class domination, it could not deal with the problems of other social groups in society like peasants, majority of whom in Africa are women. Inability to strike a balance between the interests of different social groups in the society and to account for gender interests, however, is not limited to the radical alternative only. The market economic system as represented by the conventional paradigm too suffers from this deficiency.

To account for and strike a balance among popular participation, genuine democracy, distributive equality, higher productivity and gender equity new alternative development models need to be developed.

The development process adopted in Africa failed to effectively impact upon and integrate majority of its people. Their activities and contributions could not be meaningfully channeled in the development effort. This had adverse consequences as "deprivation, disease and inhibitive environments were making it difficult for ordinary people to contribute their quota as citizens and producers at optimum capacity thereby limiting the capacity to mobilize national resources".

Women and Development in Africa

Efforts have been made in Africa at regional and national levels to integrate women in development but they remain as disadvantaged as ever. "They have tended to bear a disproportionate burden of the socio-economic crises; and they see themselves as the unfortunate hostages to the social, political and economic order within their country which is both inequitable and discriminatory". Moreover, worsening economic scene and the acceptance of SAP has necessitated that Governments focus on immediate and pressing problems while issues concerned with the advancement of women are neglected. The cumulative effect of traditional prejudicial social, cultural and religious practices and the indifferent attitude of governments has been that women lag behind in every field-be it health, nutrition, literacy, training, access to education, economic opportunities or participation in decision-making.

Women's access to education is limited than men, especially at the higher levels. Among the limited number of women who do gain access, dropout rate is very high. It can be attributed to "financial, cultural and other related constraints pertaining to different socialization processes

for girls". Though there has been a steady increase in the overall levels of literacy in the region but still high gender disparities exist at the primary and secondary levels of the educational system.

A crucial aspect related to women's status, apart from literacy, is their health and reproductive rights. African women do not have control in matters relating to fertility and reproduction. This limits their access to decision-making power "which would enable them make necessary choices in other vital areas of their lives." 16 On the health front, as indicated by UNICEF reports, women are more vulnerable to AIDS than men. At the dawn of this century, more than 6 million women of child bearing age were infected by HIV virus. 17 This can be attributed to the practice of polygamy, lack of power on the part of women and lack of their access to information, communication, health facilities and training. Efforts have been made at regional, sub-regional and national levels to integrate women in development but these efforts are yet to bear fruit as to change women's status and condition radically.

In sum, it can be said that general perception, be it is social and political thought or the government, is biased in favour of men. This affects the public policies which are based on the assumption that men, not women, are the prime actors in the society. Efforts have been made in this century to rectify this situation by broadening the definition of work so as to include and account for the unpaid and unaccounted work of women in development. Efforts have also been made by the feminist writers to reinterpret the meaning/definition of development so as to make

it more accountable to women. Defined variedly as change, movement and growth, development is considered by feminist authors as "a process by which equality of distribution between genders in the same class category" is achieved. In actual practice, however, marginalization of women, not equality, in development process is observed. This genderism is a product both of government's policies and the socio-cultural limitations on women as mentioned by Boserup. But a more fundamental factor behind this genderism is the adoption of Eurocentric, alien, lopsided, conventional models of development based on the ideology of Capitalism which perpetuates, rather than bridges up, the differences among people in the society. As it fails to take real actors into consideration, efforts have been made to develop alternative models like Neo-Marxist and Orthodox Marxist Approaches. In these, stress is laid on participatory and radical approaches. But the failure to account for differences based on gender and race etc. and the role of peasants, majority of whom are women, proves the futility of these alternatives. So, efforts to integrate women in development have been partial and half hearty. As a result, the condition of women, instead of improving, has deteriorated as they are

disadvantaged socially (in matters of health, nutrition and education); economically (in matters of economic opportunities and training); and politically (decision making). But the government is not the only one to be blamed. The discriminatory and inequitable social, economic and political order in the country bears greater responsibility for this.

References

- Lourdes Beneria, "Conceptualising the Labour Force: The Under-estimation of Women's Activities" in Nici Nelson, ed., African Women in the Development process (Frankcass, London, 1981), p.3
- 2 Ibid., pp. 3-4.
- 3 NeeraKukrejaSohani, Status of Girls in Development trategies (HarAnand Publications, New Delhi, 1994), p.1
- 4 Ibid., p.3.
- 5 Joni Seager and Ann Olson, Women in the World: An International Atlas (Pan Books, London, 1986), p.13
- 6 Wellesly Editorial Committee, Women and National Development: the Complexilies of Change (University of Chicago Press, Chicago, 1977), p. xii.
- 7 Tade Akin Aina, "Development Theory: Africa's Lost decade" in Margaret Von Troil, ed., Changing Paradigms in Development-South East and West (Scandinavian Institute of African Studies, Uppsala, 1993), p.17.
- 8 Ibid., p. 12.
- 9 Ibid., pp.17-20.
- 10 Ibid.
- 11 Ibid., p. 19.
- 12 Ibid., p. 20.
- 13 Ibid., p. 21.
- 14 UNECA, Economic and Social Survey of Africa, 1994-95, Doc. No. E/ECA/SERP/95, p.65.

· - any on the Aut was best . I

- 15 Ibid., p. 65.
- 16 Ibid.
- 17 WHO, AIDS: Image of the Epidemic, 1994, p.10.

Public Interest Litigation: An Appraisal

Ms. Sarita*

Abstract

Public Interest Litigation is an effective tool for the benefit of that section of society which cannot approach the court. It is an action taken by and individual or group of public spirited persons. In earlier times, the locus standi for filing the suit was only in favour of person whose right got violated. But with the modifications in law the concept got broadened. The Supreme Court has itself taken the initiative and discovered this new concept by using the power of judicial review. The main credit of the PIL in India goes to Justice P.N. Bhagwati and Justice Krishna Iyer. In present day many of the public spirited persons and groups have come up to protect the interest of general public. The rights of all the people are being treated equally to provide equal status to all in accordance with the spirit of law and humanity. The new concept of PIL is a gift by the Supreme Court to the society in need of justice.

Introduction

There are three pillar of constitution; the legislature, executive and judiciary. They have to work in accordance with the general principles and basic structure of the constitution. All the wings are supreme in their own spheres. The judiciary has been given with the power to declare any of the acts of legislature and executive as illegal if it violates the basic structure of constitution and it is also known as power of judicial review. In India, the PIL has taken its birth due to the efforts of judiciary. The court has to innovate new methods and devise new strategies for the purpose of providing access to justice to large masses of people who denied their basic human rights to whom freedom and liberty has no meaning. The only way in which this can be done is by entertaining writ petition and even letters from public spirited individual seeking judicial redress for the benefit of persons who have suffered legal wrong or whose legal right have been violated but who by reason of their poverty or socially or economically disadvantaged position are unable to approach the court for relief. The concept of PIL which has been and is being fostered by judicial activism has become an increasing important one setting up valuable and respectable records especially in the arena of constitutional and legal treatment for the non-presented and underrepresented. \(\)

Public Interest Litigation has emerged as an important tool for the public interest especially for those who being short on resources or knowledge or both suffer in silence with none to speak for them. The most significant innovation of Supreme Court is public interest litigation aimed at making the basic human rights meaningful to the masses in India and fulfilling their dreams of economic and social aspirations, a reality. Public interest litigation has also been referred to as a silent revolution. It added a new chapter in the Indian jurisprudence. This is indeed a bold and daring deviation by the Supreme Court breaking its

^{*} Assistant Professor, University Institute of Legal Studies, Panjab University Chandigarh.

own shackles of traditionalism. This approach of the apex court is a genuine attempt to wipe out tears and bring out the smile in the fact of those that are underprivileged for a variety of reasons to take on the battle themselves in the highly cost-ridden litigation and a new wind started blowing across the country. It made people sit up and take notice of their rights and the means of enforcing them. It has brought hope to millions of people, particularly the poor and the illiterate. It has also, for the first time, put fear in the minds of the administrators and those who wield power without really being accountable to the people who are the well springs of the power. All this has come about by a simple assertion by the Supreme Court of India that it will entertain litigation initiated in the public interest to command the state to obey the law or to forbear from disobeying the law. Such litigation is referred to as public interest litigation.

Meaning of Public Interest litigation

In simple words, means, litigation filed in a court of law, for the protection of "Public Interest", such as pollution, Terrorism, Road safety, constructional hazards etc. Public interest litigation is not defined in any statute or in any act. It has been interpreted by judges to consider the intent of public at large. Although, the main and only focus of such litigation is only "Public Interest" there are various areas where Public interest litigation can be filed.

Public Interest

The term can be simply defined as any act for the benefit of general public. The public interest is totally different from the ordinary interest. In ordinary litigation there is enforcement of the right of an individual which is a personal interest but in public interest litigation there is enforcement of the rights of public at large or the society in need which is termed as public interest. In India, many of the social activists including individuals and groups have filed many public interest litigations. Numerous positive judgements for protection of the environment, children and also other social issues in India are the outcome of those litigations. It covers the Child Labour Cases, Ganga River Pollution case, Bhopal gas tragedy, Delhi pollution case etc.

Litigation

The term litigation denoted a legal action and includes all proceedings therein initiated in the court of law. The purpose of litigation is the enforcement of the legal right and seeking a remedy. In Black's Law Dictionary "Public Interest Litigation means a legal action initiated in a court of law for the enforcement of public interest or general interest in which the public or class of the community have pecuniary interest or some interest by which their legal rights or liabilities are affected." Public Interest litigation's explicit purpose is to alienate the suffering off all those who have borne the brunt of insensitive treatment at the hands of fellow human being.

'Public Interest' defined by Supreme Court in number of cases. In *Peoples Union for Democratic Rights v. Union of India*³ the court now permits Public Interest Litigation or Social Interest Litigation at the instance of "Public spirited citizens" for the enforcement of

constitutional & legal rights of any person or group of persons who because of their socially or economically disadvantaged position are unable to approach court for relief. Public interest litigation is a part of the process of participate justice and standing in civil litigation of that pattern must have liberal reception at the judicial door steps. In the Judges Transfer Case⁴ Court held Public Interest Litigation can be filed by any member of public having sufficient interest for public injury arising from violation of legal rights so as to get judicial redress. This is absolutely necessary for maintaining Rule of law and accelerating the balance between law and justice. It is a settled law that when a person approaches the court of equity in exercise of extraordinary jurisdiction, he should approach the court not only with clean hands but with clean mind, heart and with clean objectives. In shriram food and fertilizer case⁵ through Public Interest Litigation directed the Co. Manufacturing hazardous & lethal chemical and gases posing danger to life and health of workmen and to take all necessary measures before reopening the plant. In the case of M.C. Mehta V. Union of India Public Interest Litigation brought against Ganga water pollution so as to prevent any further pollution of Ganga water. The Supreme Court held that petitioner although not a riparian owner is entitled to move the court for the enforcement of statutory provisions, as he is the person interested in protecting the lives of the people who make use of Ganga water. Public interest litigation is not defined in any statute or any act. It has been interpreted by judge to consider the intent of public at large. This is just like a writ petition which is file in High Court or Supreme Court.

Evolution of PIL

The concept took its birth originally in America in early 60's, when the judicial activism finally results into the PIL7. PIL had begun in India towards the end of 1970s and came into full bloom in the 80s. Justice V.R. Krishna Iyer and Justice PM. Bhagwati, honorable Judges of the Supreme Court of India delivered landmark judgments which opened up new vistas in PIL8. In Hussainara khatoon vs. State of Bihar9 which was filed through an Advocate, based on the newspaper article published in Indian Express of the hardship of under trial prisoners of Bihar prison and a judgment was pronounced by then Justice PN Bhagwati recognized the right of speedy trial and justice. This case opened a window of thought and thereafter Courts were flooded with number of cases on different issues. Before PIL, the locus standi to file the case only belonged to the person whose right was infringed but by the introduction of PIL the locus standi is given to person acting bonafide and having sufficient interest in the proceeding of PIL can approach the court to wipe out violation of fundamental rights or any other injustice. In S. P. Gupta v. Union of India 10, Justice P. N. Bhagwati articulated the concept of PIL. M C Mehta is a very renowned name in the field of PIL his contribution in this field especially in environment is remarkable which helped in the protection of India natural and cultural treasures like Ganga (MC Mehta vs. Union of India 11) and Taj Mahal. (M.C. Mehta (Taj Trapezium Matter) v. Union of India and Ors. 12) He also advocated for alternate energy in transport system and his contribution in curbing child labour is also commendable' In

Maharaj Singh v. State of Uttar Pradesh¹³ It was held by the court that where a wrong against community interest is done, "no locus standi" will not always be a plea. The nexus between the litigation and the plaintiff need not necessarily be personal. The dimensions of legal sphere have broadened with social compulsions. The litigation can be filed in the court of law with minimum litigation charges. In 1996, the Public Interest Litigation Regulation Bill, 1996 was introduced in Parliament is the only effort of legislature in respect of PIL. But the bill lapsed after discussion. Today the PIL has achieved an important place in Indian judicial system.

Where to file the PIL

The PIL can be filed:

- (a) In Supreme Court of India under Article 32 of the Constitution.
- (b) In High Court under Article 226 of the Constitution; and
- (c) In the Court of Magistrate under Section 133 of Code of Criminal Procedure.

When Public Interest Litigation can be filled

Public Interest Litigation can be filed only in a case where 'public interest' is affecting at large. Where only one person is affected then, it is a personal/individual interest rather than the public interest. For personal interest an individual whose rights got affected can move to the court under regular procedure.

Who Can File a PIL

Any public spirited person even a foreigner can file a PIL on behalf of others but this is necessary that only the person who is filing a PIL should not get benefit. Meaning there by any PIL whoever is filing should be only and only in for the benefit of peoples. If only one person is getting affected by any act then that is not a ground of filing PIL.

Against whom Public Interest Litigation can be Filed

Now this is a curious part of PIL that if any public spirited person wants to file PIL in court of law but the question is where? So the answer is this that any public spirited person can file any PIL but only against the state govt./ central govt. or any municipality authority but against to the any private party but it doesn't mean that private party does not comes under the sphere of PIL. A private party also can be tried by the PIL by acting a role of respondent after making concern by the state authorities.

Procedure for Filing Public Interest Litigation

Public Interest Litigation petition is filed in the same manner, as a Writ petition is filed. If a PIL is filed in a High Court, then two (2) copies of the petition have to be filed. For Supreme Court, then (4+1) i.e.5 sets. Also, an advance copy of the petition has to be served on the each respondent, i.e. opposite party, and this proof of service has to be affixed on the petition. A Court fee of Rs. 50, per respondent (i.e. for each number of party, court fees of Rs 50) has to be affixed on the petition. Proceedings, in the PIL commence and carry on in the same manner as other cases. 15 However, in between the proceedings if the Judge feels that he may appoint

the commissioner, to inspect allegations like pollution being caused, trees being cut, sewer problems, etc. After filing of replies, by opposite party, or rejoinder by the petitioner, final hearing takes place, and the judge gives his final decision.

Conclusion

Public interest litigation is a process to put any public problem in the eyes of law but as it is said that nothing can be fully good so there are some good feature then some bad are also. In the misuse of PIL it can be possible that any person of society send PIL to tease any other person of the society. It is litigation introduced in a court of law, not by the aggrieved party but by the court itself or by any other private party. Public Interest Litigation is the power given to the public by courts through judicial activism. Such cases may occur when the victim does not have the necessary resources to commence litigation or his freedom to move court has been suppressed or encroached upon. The court can itself take cognizance of the matter and proceed suo moto or cases can commence on the petition of any public-spirited individual. Hence it is the Landmark step in the enforcement of Fundamental Rights.

References

- Dr. S.S. Sharma, "Legal Services, Public Interest Litigation & Para-Legal Services" Central Law Agency Allahabad,2nd Ed. P260
- 2 Dr. D.D Basu, "Introduction to the Constitution of India" Lexis Nexis Nagpur, 20th Ed. P.321.

with the translation or and other in the lat-

- 3 A.I.R. 1982 SC 1473
- 4 AIR 1982, SC 149
- 5 AIR (1986) 2 SCC 176
- 6 (1988) 1 SCC 471
- 7 Dr. Kailash Rai, "Public Interest Lawyering, Legal Aid & Services" Central Law Publication Allahabad, 5th Ed.P.24
- 8 M.P. Jain, "Indian Constitutional Law" Lexis Nexis Haryana, 7th Ed. P. 423
- 9 1979 AIR 1369
- 10 AIR 1982, SC 149
- 11 (1988) 1 SCC 471
- 12 [1997] 2 SCC 353
- .13 AIR 1976 SC 2602
- Dr. N.V. Paranjape, "Public Interest Litigation, Legal Aid & Services, Lok Adalat & Para-Legal Services" Central Law Agency Allahabad, 7th Ed. P.26

Protection of Consumer Rights: An Analytical study with special reference to The Railways Act, 1989

Dr. Varinder Singh*
Mr. Arun Klair**

Abstract

The concept of Consumer is as old as the trade itself. Consumers' expectations of product quality, performance, safety and reliability have increased since the past times. The consumer is left in lurch when the services and goods fail to give the desired results. The consumer has to face a number of products' failure and deficiency in services every day. Since the problems are manifold and arise daily, it is quite impossible to think of an Indian consumer moving to the court for the redressal of his problem. The same situation is faced by the consumer in service industry also. One of them is the deficiency in Railway services. It provides cheap, convenient and easily available services. Non-implementation of law in this issue would render the consumer protection under the Railway Laws a myth. The consumer or the customers are the most important people in business deals and without them there can be no sales and without sales and services there would be no product.

Introduction

Every human being is a consumer in one form or the other. With the emergence of the welfare State concept and industrial revolution in almost all countries for raising the living standard of common man, consumer protection has assumed great importance in modern Jurisprudence. Those days are over when in rural-based economies, the needs of human beings were few and these were sought to be fulfilled through exchange of goods and methods of self-reliance.

In the early age of individualism, it was taken for granted, that a buyer possesses the capacity and is able to use his care and skill while entering into transactions or in making purchases in the market. The maxim 'Caveat Emptor' 'let the buyer be aware', was the rule. The doctrine implies that the consumer was responsible for protecting himself and would do so by applying his intelligence and experience in negotiating the terms of an purchase. But in the present day practice and the socio-economic scenario, the consumer is a victim of many unfair and unethical techniques adopted in the place of sale and purchase.

India is a welfare state where "Social Justice" is an ideal to be achieved the Constitution of India in its preamble and also in the Directive Principles of State Policy in Article 38(1) has professed to promote the welfare of the people by securing and protecting as effectively as it

Assistant Professor, Department of Laws, GNDU Regional Campus, Jalandhar.

^{**} Ph.D Research scholar, Department of Laws, GNDU Regional Campus, Jalandhar.

may a social order permitted Justice social, economic and political.² In general, the consumer rights in India are listed below-

- 1. The right to be protected against all kinds of hazardous goods and services
- 2. The right to be fully informed about the performance and quality of all goods and services
- 3. The right to free choice of goods and services
- 4. The right to be heard in all decision-making processes related to consumer interests
- 5. The right to seek redressal, whenever consumer rights have been infringed
- 6. The right to complete consumer education

Consumer is a person who purchases Goods and Services for personal use. Consumer also forms part of chain distribution. Consumer in literal sense means somebody who consumers certain goods or avails of certain services for which he pays.³ In this paper emphasis has been laid upon one of the major service provider in India i.e. Indian Railways.

Indian Railways is the backbone of Indian economy and the line life of modern India. It is one of the largest railway networks in the world. Millions of people travel/commute every day across India through the railways and are directly and indirectly dependent on it and earn their livelihood. It is also the biggest employer in India. It provides cheap, convenient and easily available services. Apart from accidents occurring being either a collision between trains or the derailment or any part of train in the course of working the railway, untoward incidents are also occurring every day mainly due to thousands of unmanned level crossings. Virtually now rail lines are situated in the midst of every city, town and even villages. Vehicles, people and animals are forced to run and cross these lines. This results in accidents and untoward incidents. Foot-over bridges are not available at railway stations having more platforms to reach on them for boarding the train. There is no guarantee of continuous power supply even at train timings at night. Often platforms are changed at eleventh hour for whatsoever reason by Railway Administration, resulting in heavy rush to board the train. Most of the trains are overcrowded and there is no check on unauthorized persons hawkers or even miscreants entering the compartments, whether reserved or not for selling their items. Passengers are forced to travel on foot-boards of the train. Chain snatching, theft, robbery, dacoity, arson, violent attacks are the happenings of the day. There is either complete absence or very few facilities available for differently-abled or disabled persons and incidences of stampedes causing causalities are also very common.

The reality in our country is that litigation for the common man is costly and time consuming and hence, getting justice becomes a myth. The Consumer Protection Act comes to the rescue of the common man. It provides a forum for in extensive and speedy justice to the consumers almost at their doorstep.

Definitions

Some of the definitions given below should be read before studying the concept of protection of rights of Railway Consumer.

Consumer⁴

Consumer means any person who

- 1. buys any goods for a consideration which has been paid or promised or partly paid and partly promised, or under any system of deferred payment and includes any user of such goods other than the person who buys such goods for consideration paid or promised or partly paid or partly promised, or under any system of deferred payment when such use is made with the approval of such person, but does not include a person who obtains such goods for resale or for any commercial purpose; or
- 2. hires or avails of any services for a consideration which has been paid or promised or partly paid and partly promised, or under any system of deferred payment and includes any beneficiary of such services other than the person who hires or avails of the services for consideration paid or promised, or partly paid and partly promised, or under any system of deferred payment, when such services are availed of with the approval of the first-mentioned person but does not include a person who avails of such services for any commercial purpose.

Deficiency⁵

Deficiency means any fault, imperfection, shortcoming or inadequacy in the quality, nature and manner of performance which is required to be maintained by or under any law for the time being in force or has been undertaken to be performed by a person in pursuance of a contract or otherwise in relation to any service.

Service⁶

Service means service of any description which is made available to potential users and includes, but not limited to, the provision of facilities in connection with banking, financing, insurance, transport, processing, supply of electrical or other energy, board or lodging or both housing construction entertainment, amusement or the purveying of news or other information, but does not include the rendering of any service free of charge or under a contract of personal service.

Passenger

Passenger means a person travelling with a valid pass or ticket. A passenger is one who possesses valid ticket to travel by a train and therefore the statute mandates that unless a person possesses valid ticket to travel by a train, he will not be called as a passenger of the train. The concept of bonafide passenger emanated from this provision. From this coupled with other relevant provisions of Act, it can be gathered that the intendment of the legislation in so defining as to who is to be termed as passenger is only to extent the benefits provided under the Act to such person or his kith and kin whenever he becomes victim of an untoward incident while travelling in a train possessing valid ticket. Hence, intendment by legislation is not to extend benefits provided under Act to every victim irrespective of whether he possesses valid ticket or not.⁷

Railway⁸

Railway means a Railway, or any portion of a railway, for the public carriage of passengers or goods, and includes-

1. all lands within the fences or other boundary marks indicating the limits of the land

- appurtenant to a railway;
- 2. all lines of rails, sidings, or yards, or branches used for the purposes of, or in connection with, a railway
- 3. all electric traction equipments, power supply and distribution installations used for the purposes of, or in connection with, a railway
- 4. all rolling stock, stations, offices, warehouses, wharves workshops, manufactories, fixed plant and machinery, roads and streets, running rooms, rest houses, institutes, hospitals, water works and water supply installations staff dwellings and any other works constructed for the purpose of, or in connection with, railway;
- 5. all vehicles which are used on any road for the purposes of traffic of a railway and owned, hired or worked by a railway; and
- 6. all ferries, ships, boats and rafts which are used on any canal, river, lake or other navigable inland waters for the purposes of the traffic of a railway and owned, hired or worked by a railway administration, but does not include-
 - (i) a tramway wholly within a municipal area; and
 - (ii) Lines of rails built in any exhibition ground, fair, park or any other place solely for the purpose of recreation.

Responsibility of Railway Administration

The biggest challenge facing Indian Railways today is its inability to meet the demands of its customers; both freight and passenger. We can differentiate responsibility of railway administration under two heads:

- 1. Responsibility of Railway Administration as carrier of Goods
- 2. Responsibility of Railway Administration as carrier of Passengers

1. Responsibility of Railway Administration as carrier of Goods

The Railway Administration is liable towards consumers because it comes under the preview of service provider. When the goods, parcels and luggage are accepted for carriage, the responsibility of the railways for any loss, damage, destruction, deterioration or nondelivery is determined under the provisions of the Railways Act 1989.9 Section 93 to 104,108 and 111 provides relevant provisions relating responsibilities of Railways towards above said reasons. Section 93 provides the instances when such loss destruction etc. is proved to have occurred by any of the causes. This Section provides general liability of Railway Administration as carrier of goods. 10 Under the provisions the Railway Administration is liable for the loss, damage, destruction, deterioration or non-delivery, in transit of goods entrusted to it for the carriage. The loss of goods means loss occurred from the possession and control of Railway Administration after delivering the same by the consignor for carriage to the railway. When the railway administration is not able to deliver the goods to consignee, it amounts to loss. The loss of goods may occur at any stage or time and before the delivery to the consignee. It may occur by various reasons such as theft, pilferage, and disappearance in the process of loading and unloading or even by misappropriation or mis-delivery whatsoever may be the reason, The railway administration is responsible if there is any kind of lost to

consignor or consignee. Destruction of goods may occur by fire when the entire goods may disappear or part of them may be burnt by fire and the remaining goods may be available or there may be destruction by flood or any other act of God. In case of deterioration of the goods, the railway is not in a position to deliver them in the same condition in which they were received from the consignor. The Railway Administration is liable in case of deterioration of the good. The term 'deterioration' would probably include damage to cattle, occasioned by the negligence of a railway in not supplying water but does not include damage due to their inherent vice or in the case of goods, due to ordinary wear and tear or their inherent tendency to decay but only such deterioration as is caused by the default of the Railway. Indian Railway undertook to carry perishable by a passenger train or special train but carried the same by goods train which caused deterioration by delay and therefore railway was held liable. The consideration of the same by goods train which caused deterioration by delay and therefore railway was held liable.

2. Responsibility of Railway Administration as carrier of Passengers

In the year 1986 the Consumer Protection Act was enacted with the object of providing relief to the consumer in case of deficiency in service and of unfair trade practices or restrictive trade practices committed by provider of such service.¹⁴ Railway Administration is a monopolistic Institution. It enjoys a monopoly on rail services. Railway officers and employees do not hesitate to gain undue advantage of this status. Therefore, to check that monopolistic and indifferent attitude of Railway Administration and to compensate the railway users for sufferings on account of mental agony and loss sustained provisions were made. Apart from the quantum of investment, quality of delivery is also an issue. More and more facilities are being provided to the passengers travelling by the railways in India today. Still there can be cases of 'deficiency of services' being offered by Indian Railways. Cleanliness, punctuality of services, safety, quality of terminals, capacity of trains, quality of food, security of passengers and ease of booking tickets are various issues needing urgent attention. The scenario reveals exploitation of consumer in the context of goods and services in India. The consumer pays high fares for dirty railway compartments and dirtier toilets. To improve services to its customers in the train (on-board) and on stations, (off-board) Railways have to take the various initiatives viz. Cleanliness, Bio Toilet Tank, Punctuality and other safety concerns.

Conclusion

The need of the hour is to undertake a massive infrastructure expansion and decongestion program coupled with up gradation of technology and electrification of tracks along with enhancement of terminal capacity. It is evident that the real issue today is the lack of physical capacity over Indian Railway on key routes due to severe congestion and the incremental traffic is being offered on the saturated routes only. This impacts network expansion, customer satisfaction, project planning and implementation and safety. Indian Railways has suffered and modernization has not happened at the requisite pace leading to an erosion of the share in

national freight and passenger traffic. There is a clear recognition of the fact that for serving as the lifeline of the nation and making a contribution to the country's growth, the organization needs to become operationally and financially sound. An articulated attempt has to be made to meet the emerging problems. These attempts will provide viable solutions and be helpful in eradicating consumer woes and improve their pathetic condition.

References

- 1 Dr. S. R. Myneni,"Consumer Protection Law", Asia Law House, Hyderabad, Ed.2015, p.4.
- 2 M.P.Jain, "Indian Constitutional Law", Lexis Nexis Haryana Ed. 2014 p. 1407.
- 3 Rajyalakshmi Rao, "Consumer is King!!", Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd. Delhi, Ed.2009, p.11.
- 4 section 2(d) of Consumer Protection Act, 1986.
- 5 Section 2(g) of Consumer Protection Act, 1986.
- 6 Section 2(0) of Consumer Protection Act, 1986.
- 7 Section 2(29) of The Railways Act, 1989.
- 8 Section 2(31) of The Railways Act, 1989.
- 9 H.K. Saharay,"The Railways Act, 1989",Eastern Law House, New Delhi, Ed.2010,p.129.
- 10 Prakash Chandra & Mamta Jain, "Claims and Compensation under The Railways Act, 1989 and Consumer Protection act, 1986", Bahri Brothers Publishers & Booksellers, Delhi, Ed, 2014, p.26.

ा राज । वार्यका से क्षेत्रिय के प्रमाण के प्राप्त के प्रियम के माने के अपने क्षेत्र हैं। कि

ৰাল্য এক লাভ ক্ৰিয়াৰ। ১৯৮ মন্ত্ৰী মে শুক্ৰাৰী মেলুকিছ বি মান্ত্ৰীয় শ্ৰিমে কাছত কি এইটান প্ৰথম কৰা স্বাস্থ্ৰী 🐧

- 11 Ardhanari Chettair & Co. v. U01, AIR 1956, Mad 483: 1956 2 MLJ (Mad)
- 12 Martab Ali v. UOI, AIR 1954, Bombay 297.
- 13 UOI vs. S Bagchi, AIR 1957 All 259.
- 14 R.M. Vats,"Consumer and Law". Universal Book Traders Delhi, Ed. 1994,p.47.

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀ ਕਵਿਤਾ' ਦੇ ਥੀਮਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ ਡਾ. ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ

ਡਾ. ਸੁਖਵੀਰ ਕੌਰ'

ਪ੍ਰ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਹਸਤਾਖਰ ਅਤੇ ਪ੍ਗਤੀਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਯੁੱਗ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫ਼ਲਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ, ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਸਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਜਿਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਉਹ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਮਨੌਭਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਭੁੱਖਾ, ਹੁਸਨ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ, ਉਚੀਆਂ ਅਕਾਸ਼ੀ ਉਡਾਰੀਆਂ, ਅੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਮਈ ਹੁਲਾਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਹੈ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਤਪਾਤ, ਊਚ-ਨੀਚ, ਰੰਗ ਤੇ ਨਸਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਤਕਰੇ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵਾਲਾ ਹਿਰਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਯੁੱਗ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਸਦਾ ਨਿਰਵਿਘਨ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਜਿਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਸੀ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਸੀ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹਰ ਹੀਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ ਰੂਪ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ—

"ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਠੇ ਬਚਨ ਕਵਿਤਾ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਆਪ-ਮੁਹਾਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਨੰਦ ਦੀ ਦ੍ਵਿਤਾ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ ਕੋਈ ਅਲਾਪ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰੀ ਇਕ ਅਚੰਭਾ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਜਗਾਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਇਲਾਹੀ ਸੁਰ ਦੀ ਛੇੜ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਝਟਕਾ ਦੇ ਕੇ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਧਰਤ ਤੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਉਚਾ ਕਰਕੇ ਅਣਡਿਠੇ ਗਗਨਾਂ, ਉੱਚੇ ਚਮਕਦੇ ਗਗਨਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।"

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਡੀਕ ਮਿਲਣ ਤੇ ਜੁਦਾਈ ਦੇ ਭਾਵ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂਘ ਹੈ, ਤਰਾਸਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਉ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਆਚੇ ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਰਨੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਕਵੀ ਬਣਿਆ ਜਿਵੇਂ—

ਅੱਜ ਉੱਡਣ ਜੋਗਾ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮੋਢਿਆ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਖੰਭ ਲਾ ਦਿਆਂ।

H.O.D. Punjabi Deptt., S.M.S. Karamjot College for women Miani.(HSP.)

ਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ।²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਕਸ ਪਿਆਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਵਾਇਤੀ ਤੇ ਲੁੱਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰੰਗ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਇਹ ਜਜ਼ਬਾ ਭਾਰੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਤੇ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨਿੱਜੀ ਪਿਆਰ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਧੜਕਣ ਨਾਲ ਇਕਸੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੀੜ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧੜਕਣ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਛਿੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਲੱਖ ਬੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹਾਸਾ ਬਿਜਲੀ ਦਏ ਵਿਖਾਲ ਵਲੇ। ਲੱਖ ਜੁਲਫ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੁਣਤਰ ਬਣ ਜਾਏ ਸਾਂਝਾ ਜਾਲ ਵਲੇ। ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਜੇ ਰਲ ਕੇ ਹਿੰਦੀਉ, ਨੱਚ ਪਉ ਏਦਾਂ ਨਾਲ ਵਲੇ। ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ ਫਿਰ ਸੱਚੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਵੱਲੇ।"

ਰਿਵਾਇਤੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਤੇ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਪਿਆਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਭਾਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਔਰਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ—

"ਔਰਤ ਪਿਆਰ, ਤਿਆਗ, ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਰ ਖਾਹਿਸ਼ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੀਰ-ਪੈਗੰਬਰ, ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ, ਰਿਸ਼ੀ-ਮੁਨੀ, ਯੋਧੇ-ਬਲਕਾਰੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਘੜਣ ਵਾਲੇ ਰਹਿਬਰਾਂ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਹੈ।"⁴

ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਇੱਕ ਉਚੇਰੀ ਪ੍ਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਸਰੇ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਸੰਨ ਤੇ ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਕਵੀ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਰ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਗਟਾਉ ਹੈ। ਤਾਜ ਮਹੱਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ—

"ਬਿਰਛਾਂ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਨਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਗੜੂੰਦੇਂ, ਘਾਹ ਦੇ ਸੁਹਲ ਸੀਨਿਆਂ ਉੱਤੇ, ਸਵਾਦ ਸਵਾਦ ਹੋ ਊਘੇ। ਲਗ ਟਾਹਣਾਂ ਗਲ ਵੇਲਾਂ ਸੁੱਤੀਆਂ, ਲਗ ਵੇਲਾਂ ਗਲ ਕਲੀਆਂ, ਲਗ ਕਲੀਆਂ ਗਲ ਗੰਧਾਂ ਸੁੱਠੀਆਂ, ਨੀਂਦ ਵਲੇਵੇਂ ਵਲੀਆਂ।"

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚ੍ਰਾਤਿਕ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਸੁਭਾਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਨੀ ਰਹਿਆ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ' ਤੇ 'ਕਸ਼ਮੀਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਪਹਿਲਗਾਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਾਦੀ ਚੀਲਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਦੋ ਨਦੀਆਂ ਰਲ ਵਗਦੀਆਂ ਜਿੱਥੇ, ਇਕ ਸੋਹਣੀ ਇਕ ਪਿਆਰੀ। ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਪਰਬਤ ਉੱਚੇ ਨਾਲ ਘਾਹਾਂ ਦੇ ਕੱਜੇ ਇਹਨਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਮੋਹਨ-ਬੰਧਨ ਖੜੇ ਯਗਾਂ ਤੋਂ ਬੱਝੇ।"

'ਇਸ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨਿਜੀ ਪੀੜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਰਾ, ਭਰਾ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਪਿਆਸਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਹਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਵੀ ਤੇ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਖੁਲ੍ਹਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। 'ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਭੈਅ-ਭੀਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ—

ਵੇਖ ਲਿਆ ਨੀ ਤੇਰਾ ਗਿਰਾਂ ਪਰਖ ਲਿਆ ਨੀ ਤੇਰਾ ਗਿਰਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀਰ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ, ਸਿਰੋਂ ਮਾਰ ਧੁੱਪੇ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦੇ, ਜਿੱਥੇ ਲੱਖ ਮਣਾਂ ਦਾ ਲੋਹਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕੈਦ-ਖਾਨਿਆਂ ਜੇਹਲਾਂ ਮੀਲਾਂ ਤੀਕ ਵਲਗਣਾਂ ਵਲੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਦਰਿਆ ਕਈ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਚੱਲੇ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਇਰ ਬੋਲ ਨਾ ਸੱਕਣ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਘੁੰਡੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਨਾ ਸੱਕਣ।

'ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ, ਤੜਫ਼ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਬੂਟਿਆਂ ਬੇਲਿਆਂ ਸਭ ਲਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਆਪਾ ਪ੍ਗਟਾਉ ਤਬੀਅਤ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਮਾਲੀ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੋਵੇ, ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਝੁਕਾਅ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ—

ਗਾਤ ਚੁਪਹਿਰੇ ਸੰਝ ਸਵੇਰੇ ਮਹਿਕਣ ਫੁੱਲ ਚੌਗਿਰਦੇ ਮੇਰੇ। ਭੋਲੇ ਭੋਲੇ, ਪਿਆਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਨਿਆਣੇ ਨਿਆਣੇ, ਕੁਆਰੇ ਕੁਆਰੇ। ਪਿਆਰ ਕਰਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਸਣ ਵੈਰ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਸਣ, ਤੋੜ ਲਵਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਸਣ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਾ ਰੋਵਣ ਹੱਸਣ।""

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਹੈ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਆਪ ਮੁਹਾਰਾਪਣ ਆਦਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਉਤੇ ਚੋਟਾਂ ਲਾ ਸੁੱਟੀਆਂ, ਹਨ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ, ਗੁਲਾਮੀ, ਅਮੀਰੀ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਗੁਮਨਾਮੀ, ਧਰਮ-ਅਧਰਮ, ਊਚ-ਨੀਚ ਆਦਿ ਸਭ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। 'ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—

ਕਰ ਕਿਰਸਾਣੀ ਹਾਲੀ ਮਰ ਗਏ, ਢਿੱਡ ਵੜਿਆ ਵਿਚ ਕੰਡ ਓ ਯਾਰ। ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਚਉ ਲੋਹਾਰ ਮਰ ਗਏ ਮੇਰੀ ਛਿੱਤਰ ਗੰਢ ਓ ਯਾਰ। ਕਰ ਕਰ ਸੇਪੀਆਂ ਸੇਪੀ ਮਰ ਗਏ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਡ ਓ ਯਾਰ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਤ ਪਾਤ, ਊਚ-ਨੀਚ, ਰੰਗ ਤੇ ਨਸਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਕੇ ਸਾਰੇ ਵਿਤਕਰੇ ਭੁਲਾ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬ, ਅਮੀਰ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਊਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਆਓ ਨੱਚੀਏ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੋਲ ਇਵੇਂ ਹਨ—

ਆਓ ਹਿੰਦੀਉ ਰਲ ਛੋਹੀਏ, ਕੋਈ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਤ੍ਰਿਖੜਾ ਤਾਲ ਵਲੇ। ਪਰਦੇ ਚਾਈਏ, ਘੁੰਗਟ ਲਾਹੀਏ, ਨੱਚੀਏ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਵਲੇ। ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਮਦਰਾ ਪੀ ਕੇ, ਹੋਈਏ ਮਸਤ ਬਿਹਾਲ ਵਲੇ। ਕਾਲੇ ਨੱਚਣ ਗੋਰੇ ਨੱਚਣ, ਨੱਚਣ ਅਮੀਰ ਕੰਗਾਲ ਵਲੇ। ਹਿੰਦੂ ਨੱਚਣ, ਮੁਸਲਿਮ ਨੱਚਣ ਕੰਮੀ ਤੇ ਚਮਰਾਲ ਵਲੇ।

ਅਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਹੜੱਪ ਲਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅੰਦਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਨੀਰਸ ਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਪ੍ਰ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਹੱਥ ਤਰਖਾਣਾਂ ਰੱਟਣ ਪੈ ਗਏ ਮੁਕੇ ਨ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਓ ਯਾਰ। ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ, ਸੰਢਿਆਂ ਕੀਤੀ ਸੰਢ ਓ ਯਾਰ। ਅੱਤ ਭੂਏ ਸਾਮੰਤੀ ਫਿਰਦੇ, ਖ਼ਲਕਤ ਦਿੱਤੀ ਤੰਡ ਓ ਯਾਰ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਉਹ ਅਰਸ਼ ਤੋਂ ਫ਼ਰਸ਼, ਕੱਚ ਤੋਂ ਸੱਚ ਮਹਿਲਾਂ ਤੇ ਝੁੱਗੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਸਕਣ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅਮਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ' ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਇਵੇਂ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਜਾਗ ਕਿਰਤੀਆਂ, ਜਾਗ ਕਿਸਾਨਾਂ ਸਿਰ ਤੋਂ ਆਲਸ ਛੱਡ ਓ ਯਾਰ। ਉਠ ਲੋਹਾਰਾ ਤਾਅ ਦੇ ਭੱਠੀ, ਤੇਜ਼ ਧੌਂਕਣੀ ਮੰਡ ਓ ਯਾਰ। ਦਮ ਭਰ ਕੇ ਇਕ ਮਾਰ ਹਥੌੜਾ, ਦਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਚੰਡ ਓ ਯਾਰ।"

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਉਡੀਕ ਜਾਂ ਜੁਦਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਾਹੀ/ਪਤੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਖੀਵੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ ਤੇ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਆਖਦਾ ਹੈ—

ਆ ਕਿ ਮੁਕਟੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅਜ ਸੀਸ ਤੇਰੇ ਧਰ ਦਿਆਂ ਆ ਕੇ ਤੇਰੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਅੱਜ ਜੀਊਣ-ਜੋਗਾ ਕਰ ਦਿਆਂ ਵਿਛੜਦੇ ਸੂਰਜ ਨੇ ਹੈ ਪੱਛਮ ਦਾ ਮੋਢਾ ਰੰਗਿਆ, ਆ ਤੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਕੰਬਦਾ ਹੱਥ ਮੈਂ ਵੀ ਧਰ ਦਿਆਂ।"¹²

ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਥੀਮਕ ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਪਰਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਾਹਿਤ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹਰ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵਾਲਾ ਹਿਰਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਕਵੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

- ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੋਗੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ
- 2. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨਾ–32
- 3. ਜਸਵਿੰਦਰ ਧਨਾਨਸੂ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ—16
- 4. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮੇਰੀ ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ, ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ ਪੰਨਾ—27
- 5. ਉਹੀ—ਪੰਨਾ 14
- 6. ਉਹੀ–ਪੰਨਾ 63
- 7. ਉਹੀ–ਪੰਨਾ 30
- 8. ਉਹੀ–ਪੰਨਾ 63
- 9. ਉਹੀ–ਪੰਨਾ 64
- 10.ਉਹੀ-ਪੰਨਾ 109.

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ, ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਕਾਰਨ

ਡਾ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੋਰ ਛੀਨਾ*

ਅੱਜ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਤੀ'। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੱਟੜ ਵਤੀਰੇ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੇ ਵਿਉਹਾਰ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਤਰ ਦੇ ਜੋ ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸਦਾ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੱਤਾ ਨੂੰ ਖੋਹਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ 1857 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਵੀ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। 'ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਮਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿਰਫ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਤਬਕੇ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਝੋਲੀਚੁੱਕ ਤੇ ਅਮੀਰ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਇਸ ਲੀਗ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਖਿਲਾਫ਼ਤ ਕਮੇਟੀ' ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਖਿਲਾਫ਼ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਇਕ ਰੂਮਾਨੀ ਤਹਿਰੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਦਿਮਾਗਾਂ ਤੇ ਦਿਲ ਹਾਵੀ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਲਾਭ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੰਤਾ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋ ਗਈ। 1924 ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਪਾਈ ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਤਨਜ਼ੀਨ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਹਿਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ–ਅੰਦਾਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੌਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਮਹਿਸੁਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, 'ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਵਾਰਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਾਵਨਾਂ ਨਾਲ ਛੱਡਣ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋਵੇਗਾ"। ਮਿਲਾਫ਼ਤ ਕਮੇਟੀ ਜਦੋਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ 'ਜਮੀਯਤ-ਉਲ-ਉਲਮਾਂ', ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਤਨਜ਼ੀਨ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰਿਹਾ।

1929 ਈ. ਵਿੱਚ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਮੁਸਲਮ ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਾਰਟੀ' ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਸੀ। 1930 ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸੈਸ਼ਨ ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਧੀਨ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅਸੂਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। 1935 ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ 'ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ' ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਬਰ੍ਹਮਾ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

[ੰ]ਐਸ.ਡੀ. ਆਰੀਆ ਮਹਿਲਾ ਕਾਲਜ, ਦੀਨਾਨਗਰ (ਪੰਜਾਬ)

ਅਪਰੈਲ 1932 ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈਆਂ, ਐਂਗਲੋਂ ਇੰਡੀਅਨਜ਼ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਚੋਣ ਹਲਕੇ ਤੇ ਰਾਖਵੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰੇਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ 1939 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਲਟੀਮੇਟਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ, ਜੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪ੍ਰੋਖੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਧਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮਾਰਚ 1940 ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਗ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਰ੍ਹਮਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਜੇ ਬਰਮਾ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇੱਕ ਵੱਖ ਰਾਜ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ"। ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ 11 ਮਾਰਚ, 1941 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀ ਅਜਿਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਰੋ

1942 ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿੱਚ 'ਕ੍ਰਿਪਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਤੇ 1946 ਵਿੱਚ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਾਰਡ ਵੇਵਲ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਕਿ, "ਕਾਂਗਰਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਪਲੈਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਗਭਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਚੇਤਨ ਭਾਗ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਲੜੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਤੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਗੂਆਂ–ਸਰ ਸਯਦ ਅਹਿਮਦ, ਸਰ ਫਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ, ਸਰ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਅਤੇ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਹਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸ ਨਵੀਂ ਉਪਜੀ ਗਭਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸਿਰਕੱਢ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਗਭਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੀਡਰਸ਼ਿੱਪ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਵੀਂ ਲੀਡਰਸ਼ਿੱਪ ਹਰ ਹੀਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼–ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੱਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦੀ ਸਾਬਤ ਕਦਮੀ, ਸੱਚੇ ਕੌਮ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਦੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਜਿਨਹਾ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਗਵਾਚੀ ਸ਼ਾਨੌ–ਸ਼ੌਕਤ ਲਈ ਲੰਮੀ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਉਪਰੰਤ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੋਰ ਦੀ ਹੋਰ ਹੋ ਗਈ। 6

ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬਚਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, 'ਹੁਣ ਜਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ'। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ (ਪ), ਕਸ਼ਮੀਰ (ਕ), ਸਿੰਧ (ਸ) ਅਤੇ ਬਲੌਚਿਸਤਾਨ ਚੋਂ (ਤਾਨ) ਅੱਖਰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਲਫ਼ਜ਼ ਘੜਿਆ 'ਪਾਕਸਤਾਨ' ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ ਨੇ ਉਸ ਕਿਤਾਬਚੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਬੰਗਾਲ-ਅਸਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੰਗ-ਏ-ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਲਈ ਉਸਮਾਨਿਸਤਾਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਲਗਭਗ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਹੀ ਗਈਆਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਬੰਗ-ਏ-ਇਸਲਾਮ ਭਾਵ ਅੱਜ ਦਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਹੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਚਾਹੇ ਇੰਨੇ ਕੁ ਆਕਾਰ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲੈਣਾ ਪਵੇ, ਮੈਂ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਮੈਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ। 'ਆਈ ਵਾਂਟ ਇੰਡੀਆ

ਡਿਵਾਇਡਡ ਔਰ ਇੰਡੀਆ ਡਿਸਟਰੌਇਡ'। ਲਾਰਡ ਮਾਉਂਟ ਬੈਟਨ ਨੇ ਮਾਰਚ 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਾਇਸਚਾਏ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੋ ਦੂਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਸੀਮਾ ਕਮਿਸ਼ਨ' ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਇਲਾਕਾਈ ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪਰ ਜਿਨਾਰ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੋਇਆ।⁹ 12 ਅਗਸਤ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਪਾਣੇ ਸਮੇਂ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਰੈਡਕਲਿਫ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਸਿਰਫ ਇੱਕੋ ਤਹਿਸੀਲ ਸ਼ੱਕਰਗੜ੍ਹ ਪਾਕਿੰਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਇੰਜ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਚਾਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਿਆ। 13 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਹੈਡਕਲਿਫ ਨੇ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਮਾਊਂਟ ਬੈਟਨ ਨੇ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਦਬਾ ਲਈ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੱਡ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕੋ। ¹⁰ 15 ਅਗਸਤ ਦੀ ਚਾਤ ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਜਦ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਾਂਗ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। " "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਲਈ ਜਿੱਧੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦਾਂ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਬੇਗਮ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਮੈਨ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਭਾਗਲਪੁਰ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ¹² ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਅੰਦੋਲਤ ਵਿੱਚ ਜਦੋ' ਅਲੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਬਦਾਲੀ ਬੇਗਮ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ, ਇਹ ਔਰਤ ਪਹਿਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਡਟ ਕੇ ਲੜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਚਣਾ ਸਹੋਤ ਬਣੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਵੀ ਲੜ੍ਹਾਈ ਲੜੀ ਅਤੇ 1921 ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ 1926 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਦਸੰਬਰ 1938 ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਵਿੱਚ ਬੇਗਮ ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼, ਬੇਗਮ ਸਲਮਾ, ਤਸਦੀਕ ਹੁਮੈਨ, ਫ਼ਾਤਿਮਾ ਬੇਗਮ, ਅਖ਼ਤਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਆਦਿ ਨਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ, ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਬ-ਕਮੇਟੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਫ਼ੰਡ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ¹³ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਫ਼ੰਡ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਗਰੀਬ ਤਬਕੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਔਰਤ ਵਰਗ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਟੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਜ਼ਹੂਰਤਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਣ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਲੜੀ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਬਾਰੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਹੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਸੈਂਟਰਲ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਤਨਦੇਹੀ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ¹⁴

ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਛਟ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 1935 ਵਿੱਚ 175 ਸੀਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 4 ਸੀਟਾਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈਰ-ਧਰਾਵਾ ਹੋ ਗਿਆ। 1943 ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਗਮ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਗਮ ਬਸ਼ੀਰ, ਬੇਗਮ ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼, ਫਾਮਿਤਾ ਬੇਗਮ, ਸਲਮਾ ਬੇਗਮ ਅਤੇ ਰਹਿਮਾਨ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ¹⁵

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਬਜਿਦ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਲਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਰਤ ਤਿਹਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਬੇਗਮ ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਨੇ ਮੁਸਲਮ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਬਰਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਣਵੰਡਿਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਣਵੜਿਆ ਹਿਦੁਸਤਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਚ ਸੰਤੇ ਦੁੱਕ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਤੀਆਂ, ਬੇਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਹੱਥਿਆਰ ਤੱਕ ਚੁੱਕ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਤੀਆਂ, ਬੀਟਆਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਚੋਕਤਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿਰਫ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਸਲਿਸ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਹਰਦਾ ਸਾਹ ਘੁਟਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਕਦਮ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁਟਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ-ਕਦਮ ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਗਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਡ੍ਹ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸਨ, ਉਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਮੀਰ ਤਬਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀ-ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀਆਂ ਉਹ ਗਰੀਬ ਤਬਕਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜੱਥੇਬੰਦ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਆਈਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਅਸਮਤ ਦੀ ਬੇਹਰੁਮਤੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਿਰਫ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ. ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਂਜ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਨੇ ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਰਹਿ ਰਹੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਦਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਿਆ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤੱਕ ਗੁਆਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਲਾਮ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ ਅਤੇ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਵੀ ਭੋਗਣਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਦਰਦ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੁੰਢਾਇਆ, ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹੇੜਿਆ ਸੰਤਾਪ ਗਰੀਬ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕਹਿਰ ਬਣ ਕੇ ਢਹਿ ਪਿਆ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਹਿੰਦੁਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਥਿਊਗੀ' ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋ ਕੌਮਾਂ ਵੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਜਹਬ ਅਤੇ ਸਕਾਫ਼ਤ (ਸੱਭਿਆਚਾਰ) ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਣਗੇ। ਆਖ਼ਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਘੜੀ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਘੋਰ ਬਰਬਾਦੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੁਤੰਤਰਤਾਂ ਸਮੇਂ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਫ਼ਿਰਕੂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਾਰਧਾੜ, ਲੁੱਟ-ਖ਼ਸੁੱਟ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ। ਅੱਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਬਲੇ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੀ ਹੋਲੀ ਖੇਡ੍ਰੀ ਗਈ। ਮੌਤ ਦੇ ਦੇਤ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਤਾਂਡਵ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੱਖਾਂ ਮਸੂਮ ਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹ ਬੱਚਿਆਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਇਸਤਰੀਆਂ, ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਕਤਲ, ਨੰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਤੇ ਉਧਾਲੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਉਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਮਾੜੀ ਨੀਯਤ ਦਾ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਬਾਂਦਰ-ਚਾਲ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਧਕੇਲਿਆ ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਮਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਬਲੀ ਦਾ ਬੁੱਕਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕੁੱਝ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਵਾਪਰਿਆ। ਇਹ ਹਾਦਸਾਂ ਅਚਨਚੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਲੰਮੇ ਰਾਹ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦਿਆਂ, ਸਹਿਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਅਜਿਹੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਅੱਪੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਬਚਾਓ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ। ਇਸਦੇ

ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮੇਟੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ¹⁹ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਨਮਦਾਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਆਰਿਆਈ ਪਿਛੋਕੜ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਇੱਥੇ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰੀਕਰਣ ਵੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਜਬਰੀ ਠੌਸਣ ਦੇ ਹੱਠ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੁਕੀ-ਛਿਪੀ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ-ਸਿਤਮ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਇਹ ਜ਼ੁਲਮ-ਸਿਤਮ ਹਿੰਦੂਆਂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਸਾਕਾਰਾਤਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਪਾੜਾ ਘਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਕ ਚਲਾਕ ਕੌਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰੰਜਿਸ਼ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾੜਾ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ।

ਮੁਗਲਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਧਰਮ ਇਸਲਾਮ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਛੋਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਵਪਾਰਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਘੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੰਜ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਕਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਗ਼ੈਰਾਂ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹੀ। ²⁰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੋਲ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਵਿੱਚ ਕੱਟੜ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ' ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਪਾੜ੍ਹੋ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਵਰਤਦਿਆਂ ਹੋਇਆ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਫ਼ਰਕ, ਧਰਮ ਦਾ ਜਾਤਪਾਤ ਮੁਕਤ ਤੇ ਜਾਤਪਾਤ ਵਿੱਚ ਕੱਟੜ ਹੋਣ ਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਕਾਹਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਉਭਾਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੰਡ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ।²¹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉਠਾਇਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਰਗ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਕਰਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖ਼ੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੜ ਗਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹਿੰਦੂ ਵਰਗ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕੌਮ ਲੋਟੂ ਕੌਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਇਕੋ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਵੀ ਇਕੋ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਗਏ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਤੀਜਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਆ ਗਿਆ।ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸੇ ਹੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ।ਜਿਸਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 1947 ਈਸਵੀ ਦਾ ਇਹ ਵੰਡ-ਪਾਊ ਭਿਆਨਕ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਲੜਾਈ ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ।²² ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਫਿਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀਆਂ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਤੇ ਗਲਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾ ਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਜਾਨੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾੜੀ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦੀ ਪਿਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਰਣ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ

ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਗਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੁੱ ਇਲਾਵਾ ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੌੜੀ ਸੋਚ ਵੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਤੀਜੀ ਧਿਰ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਖੇਡ੍ਹ ਖੇਡ੍ਹੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਿਆ ਪਰ ਵੰਡ ਐਨੀ ਭੈਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਲੂੰਅ ਕੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਖ਼ੌਫਨਾਕ ਵੰਡ ਦਾ ਦਰਦ ਇਕ ਚੀਸ ਬਣ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੂਫ਼ਾਨ ਮਚਾਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ । ਇੱਕ ਸੁਆਲ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਤਾਉਂਦਾ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਵੰਡ ਵਰ ਸੀ ਜਾਂ ਸੰਤਾਪ?

ਹਵਾਲੇ :

- 1. Imprint (monthly) military wote: square Bombay No.1969, Page 47.
- 2. Imprint, Page 50.
- 3. Imprint, Page 57.
- ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ, ਪੰਨਾ 26 4.
- 5. ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, 'ਬੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਗੱਲ'ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ,23.6.2004, ਪੰਨਾ-4
- ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਕਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੁੰਨਾ 38 6.
- ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੀਸ਼ਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 6 7.
- ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਵਾਲ, ਜੱਗਬਾਣੀ 3 ਮਈ, 2000, ਪੰਨਾ 4 8.
- ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ, 'ਮਾਊਂਟ ਬੈਟਨ ਤੇ ਮੁਕਦਮਾ ਚੱਲੇਗਾ', ਜੱਗਬਾਣੀ, 13 ਅਗਸਤ, 2000, ਪੰਨਾ 4 9.
- ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੀਸ਼ਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 9 10.
- ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ, ਜੱਗਬਾਣੀ, 13 ਅਗਸਤ 2000, ਪੰਨਾ 4 11.
- Geralidne Forber, women in Modern India, 2009, Page 55 12.
- M. Sultana Bakhsh, Pakistan movement and women Page 484 13.
- Sarfaraz Hussain Mirza, 'Muslim Women's role in Pakistan movement', Page 45-46 14.
- M. Sultana Baksh, 'Pakistan movement and women' Page 489-95 15.
- Fateh, 23 April, 1946 Syed Sharifudin (ed) 'Foundation of Pakistan' All India Muslim 16. league Document (1906-47). Vol.II, Page 521
- ਖੋਜ ਦਰਪਣ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਜਨਵਰੀ 2000, ਪੰਨਾ 5 17.
- ਉਹੀ, ਪੰਨਾ ਉਹੀ 18.
- ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 3 19.
- ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 8 20.
- ਉਹੀ∙ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 9 21.
- ਉਹੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 12 22.

ਵਜੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸੇਗਤ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ. ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ*

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਵਜੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਖੋਜ ਹੋਈ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰੋ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਤੇ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਜੀਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਥਾਪਤ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਜੀਦ ਦਾ ਜਨਮ 1130 ਹਿਜਰੀ (1718:ਈ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ¹ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਮਦੇਵ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।" ² ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਕਾਨੁ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ 16 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮੱਧ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। " ³ ਵਜੀਦ ਪਹਿਲਾ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਪਠਾਣ ਵਜੀਦ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗਰਭਵਤੀ ਹਿਰਨੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਬੈਠਾ, ਉਸ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਡਿੱਗੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੜਪਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਗਿਆ, ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਾਜ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫਕੀਰ ਬਣ ਗਿਆ। " ⁴ ਵਜੀਦ ਜੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਫ਼ਕੀਰੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲੱਗੇ। ਭਗਤੀ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਣ।

ਵਜੀਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾ 40 ਸ਼ਲੋਕ, 3 ਸ਼ਬਦ (ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ ਤੇ ਮਾਝ ਵਿੱਚ)'ਦੋਹਰਾ, 33 ਤੂਤੀਏ ਅਤੇ 27 ਅੜਿੱਲ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਜੋਗ ਮਤ,ਸੂਫੀ ਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਵਜੀਦ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਵਜੀਦਾ ਕੌਣ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਖੈ, ਐਊਂ ਨਹੀਂ ਅੰਵ ਕਰ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ 40 ਸਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਫਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ। ਵਜੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ,ਧਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰਤਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਿੱਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਅਸਲ ਦੀ ਸੱਚੀ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਜੀਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭੂੰਘਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਜੀਵ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ, ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪੋਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

"ਵਜੀਦ ਜੀ ਦਾ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਮਾਣ ਕੂੜ ਅਤੇ ਫੋਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਝੂਠੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣੋ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਸੈਸਾਰ ਤਾਂ ਚਲੋ ਚਲੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਦਰ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

> ਏਤਾ ਮਾਣ ਨਾ ਕਰੀਏ, ਡਰੀਏ ਕਾਦਰੋਂ। ਕੇਤੀ ਭਰ ਭਰ ਗਈ ਸ<u>ਮ</u>ੁੰਦਰ ਸਾਗਰੋਂ। " ⁵

ਵਜੀਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸੈਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਿੱਸਦੇ ਸੈਸਾਰ ਵਿੱਚ ਧਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੀ ਨਿਆਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜੋਧੇ ਮਹਾਂਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸੂਰਮੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਇੱਕਠੀ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਤਰ ਗਏ ਹਨ।

ਜੋਧ ਮੂਏ ਤੇ ਗਏ ਰਹੇ ਤੇ ਜਾਹਿੰਗੇ।

^{*} ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੇਸਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਮਾਹਿਲਪੁਰ

ਧਨ ਸਾਂਚਤ ਦਿਨ ਰੈਣ ਕਹਰੂ ਕੁਣ ਖਾਹਿੰਗੇ

ਤਨ ਧਨ ਹੈ ਮਿਜਮਾਨ, ਦੁਹਾਈ ਰਾਮ ਕੀ..। " ⁶

ਐਸ਼ ਅਤੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਕੂ<mark>ਟਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਣ</mark> ਵਾਲੇ, ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਜਣ ਵਾਲੇ, ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ _{ਕੂਚ} ਕਰ ਗਏ ਹਨ।

> ਟੇਡੀ ਪਗੜੀ ਬਾਂਧ ਝਰੋਖਾ ਝਾਂਕਤੇ। ਤਾਂਤਾ ਤੁਰੰਗ ਪਿਲਾਣ, ਚਹੂੰਦੇ ਡਾਕਟੇ। ਲਾਰੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਫੌਜ, ਨਗਾਰਾ ਵਜਤੇ। ਵਜੀਦਾ ਵੇ ਨਰ ਗਏ ਵਿਲਾਇ, ਸਿੰਘ ਜਿਉ ਗਾਜਤੇ।"⁷

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਉਪਰ ਲੰਬੇ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲੇ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਫੜਕੇ ਅਤੇ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਢਾਲ ਲਟਕਾ ਕੇ ਹਾਥੀਆਂ ਮਸਤ ਚਾਲ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਮਾਨੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਠਹਿਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਮੌਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਬਾਜ ਤਿੱਤਰ ਉੱਤੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਸਿਰ ਪਰ ਲੰਬੇ ਕੇਸ,ਚਲੇ ਗਜ ਚਾਲ ਸੀ ਹਾਥ ਰਾਹਿਆ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਢਲਕਤੀ ਢਾਲ ਸੀ ਏਤਾ ਯਰ ਅਭਿਮਾਨ, ਕਹਾ ਠਹਿਰਾਇੰਗੇ ਵਜੀਦਾ ਜਿਉ ਤੀਤਰ ਕੂ ਬਾਜ ਝਰਪਟ ਤਿਉਂ ਜਾਹਿੰਗੇ।" ⁸

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲੰਕਾ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਰਾਵਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਆਦਿ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਹੈਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਹੈਕਾਰ ਵੀ ਟੁੱਟਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਲ ਭਰ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਹੀ ਗਿਰਝਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।

> ਰਾਵਣ ਵੱਡਾ ਹੈਕਾਰੀ, ਲੰਕਾ ਜਿਤ ਘਰਿ। ਦਿਤੋਸ ਖਾਕ ਰੁਲਾਇ, ਇਕਸੇ ਪਲ ਭਰ। ਦੁਰਜੋਧਨ ਵੱਡਾ ਹੈਕਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਜਾਣਦਾ।

> ਦੇਹੀ ਗਿਰਝ ਨ ਖਾਹੀ, ਐਂਵੇ ਗਈ ਸੜ। " ⁹

ਵਜੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦਿਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਅਸਥਿਰ ਅਤੇ ਝੂਠਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਪਿਛੇ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਅੰਤ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਪਛਤਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸ ਦਾ ਗਿ^{ਆਨ} ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

> ਸਮਝ ਦੇਖ ਮਨ ਮੂੜ, ਧੂੜਿ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਕਿਆ ਲਪਟਾਵਹਿ ਝੂਠ, ਫਿਰ ਪਛਤਾਂਹਿੰਗਾ ਇਹ ਜਗ ਬਿਨਸਿਊ ਜਾਇ, ਕਿ ਦੇਖਹੁ ਨੈਣ ਮਿਊ

ਵਜੀਦਾ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਮਹਿਮਾਨ, ਵਿਗਾੜੇ ਕਉਨ ਸਿੳ।" ¹⁰

ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਭੌਰ ਸਰੀਰ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਇਸ ^{ਫਾਨੀ} ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਈ ਭੌਰ ਨ ਆਇੳ ਵਡ ਘਰਿ।" ¹¹

ਮੌਤ ਦਾ ਜਮ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਬੰਦੂਕ। ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜੀ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਦਮ ^{ਦਾ} ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋ ਦਮ ਕੱਢ ਕੈ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਜਮ ਕੇ ਹਾਥ ਤਿਆਰ, ਭਰੀ ਬੰਦੂਕ ਹੈ। ਲਗੇ ਪਲੀਤੇ ਗੋਲੀ ਨਾਹੀ ਚੂਕ ਹੈ। ਵਜੀਦਾ ਕਿਆ ਭਰਵਾਸਾ ਇਸਦਾ, ਕਾਂਕੀ ਉਟ ਹੈ।" ¹²

ਮੌਤ ਦਾ ਜਮ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ, ਥਿੱਤ, ਵਾਰ ਜਾਂ ਰੁੱਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ:

ਗੁੱਤ ਨਾ ਥਿੱਤਿ ਨ ਵਾਰ ਖਿਆਲੇ ਅਚਾਨਕ ਜਮ ਆਵੇ। ਵਜੀਦਾ ਦਮ ਕਾ ਕਿਆ ਭਰਵਾਸਾ। ਸੁੱਤਿਆਂ ਤੋੜ ਸਿਧਾਵੇ। " ¹³

ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਘੜਿਆਲ ਘੜੀ ਘੜੀ ਰਾਤ ਦਿਨ ਵਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੋਲੇ ਗੋਲੇ ਖੋਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਘੜੀ ਘੜੀ ਘੜਿਆਲ ਰੈਣ ਦਿਨ ਬਾਜਤਾ।" ¹⁴

ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਜਮ ਉਸਦੇ ਬੀਤਦੇ ਹਰ ਸੁਆਸ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਛੇਤੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।ਕਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤਿਆਗ ਕੇ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਠਿ ਜਾਗ ਲਾਗ ਹਰਿਨਾਮ, ਰਹਿਊ ਕਿਊ ਸੋਇਰੇ। " ¹⁵

ਮਨੁੱਖੀ ਸਗੇਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਜੀਦ ਦਾ 'ਨਰਕ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਪੁੰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਪ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਗੁਜਾਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਢੋਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਕਰਮਫ਼ਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵਜੀਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ:

ਹਰਿਹਾ ਅੰਤ ਲੁਣਹਿ ਵਾਜੀਦ ਖੇਤ ਜੂ ਬੋਵਹੀ। " ¹⁶

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਜੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਇੱਕ ਸਰਾਂ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱੱਖ ਜੀਵਨ ਰੂਪੀ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਉਪਰੇਤ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਫੜਦਾ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਚੱਕਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਜਗਤ ਬਟਾਊ ਬਸਿਉ ਆਇ ਸਰਾਇ ਮੇ। ਜਬ ਹੋਈ ਪ੍ਰਭਾਤ, ਪੀਰੳ ਉਠ ਜਾਇ ਮੇ। ਆਵਣ ਜਾਵਣ ਇਉ ਹੀ ਬਣਿੳ ਜਗਤ ਕਾ।" ¹⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਜੀਦ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਰਕ ਦਾ ਭੈ, ਕਰਮਫਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਸੂਫੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੁਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੀਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਤੇ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ।ਵਜੀਦ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਦਿੱਸਦੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ

ਪ੍ਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੈਕੇਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਮ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਚਿਤਵਣ, ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

> ਕਰੁ ਲੈ ਕੋਈ ਸੁਕ੍ਤਿ, ਪਿਛੋਂ ਪਛਤਾਵਸੀ। ਮੁਇਆ ਦੁਹੇਲੇ ਮਾਰਗ ਜਮ ਸੰਗ ਜਾਵਸੀ। " ¹⁸

ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵਜੀਦ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਪਿਛੇ ਕਵੀ ਦੀ ਜੋ ਲਾਲਸਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸੋਧ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੀਬਰ ਕਰਨਾ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਭੋਗ ਇਲਾਮੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸੰਗ ਕੰਡਿਆਲੀ ਸੇਜ ਹੈ। ਰਾਤ ਦਿਨ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਪਿਛੇ ਬਉਰਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਛ ਹਰੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ:

ਪਰ ਨਾਰੀ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤ, ਨ ਹਰਗਿਜ਼ ਲਾਈਐ। ਕੈਡਿਆਹੀ ਦੀ ਸੇਜ, ਨੀਦ ਨਹਿ ਪਾਈਐ। ਵਜੀਦਾ ਰਹੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਬਾਉਰਾ, ਸੁਧ ਬਧੁ ਨਹੀਂ ਪਾਵਈ।" ¹⁹

ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਅਮੋਲਕ ਰਤਨ ਹੈ। ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਜੂਏ ਵਾਗ ਹਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।

> ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇਖਿ ਨ ਗਰਬ ਕੀਜੀਐ। ਵਜੀਦਾ ਇਹੁ ਰਤਨ ਅਮੋਲਕ ਜਨਮ, ਨ ਜੂਐ ਹਾਰੀਐ।" ²⁰

ਵਜੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕੋ ਸਰਬ ਸਾਝਾਂ ਰੱਬ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਵਜੀਦ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮਨ ਨੂੰ ਮਰਨ, ਪੰਜਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਾਰਨ, ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚਲੱਨ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਚਿਤੰਨ ਕਰਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਹੈ। ਹੳਮੈ ਖੁਦੀ, ਕਾਮ ਜਾਂ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਜੀਦ ਨੇ ਮਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੁੰਚਹ (ਹਾਥੀ) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਨ ਕੁੰਚਹ ਮੈਂ ਮਤ,ਮੇਰੇ ਤੳ ਮਾਰੀਐਂ।

ਕਾਮਣ ਕਲੁਸ ਕਲੇਸ਼ ਟਰੈ ਤਉ ਟਾਰੀਐ।" ²¹

ਵਜੀਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਕੀਰ ਅਤੇ ਜੋਗਣ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰ ਕੇ ਬਣਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਬੇਅਰਥ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਜੀਵ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ।

ਹਰਿਹਾਂ ਵਾਜਿਦ ਘਰ ਹੀ ਮੇ, ਬਨ ਕੀੳ ਵਿਯੋਗਨਿ ਬਾਪੁਰੀ।" ²²

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਤ ਮਾਰਗ' ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਝਗੜਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ:

> ਪੜ੍ਹ ਕਰ ਆਪਨੇ ਮਨ ਕਉ ਜਿਸੇ ਸੁਨਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਵਰੀ ਸੇਤੀ ਝਗੜਾ ਸਗਲਿ ਢੁਕਾਕਿਆ। ਦੁਤੀਆ ਬਾਦੁ ਬਿਬਾਦ, ਨ ਜੀਅ ਮਹਿ ਕੋ ਰਹਿਆ। ਬਚਨ ਗੁਰੂ ਸਤਿ ਮਾਰਗ ਦਿਲ ਮੇਂ ਹੋ ਗਹਿਆ।" ²³

ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਾਤ ਦਿਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਜਿਨਕੇ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਰੈਨ ਦਿਨ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਵਜੀਦਾ ਮੁਕਤਿ ਮਾਹਿ ਨਹੀ ਫੇਰ, ਗ੍ਰਿੰਥ ਜਨ ਕਹਤ ਹੈ।" ²⁴

ਵਜੀਦ ਦਾ ਰੱਬ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਹਰਿਹਾਂ ਸਭ ਕਾਰਜ ਸਿਧ ਹੋਇ,ਕ੍ਰਿਪਾ ਜੇ ਵਹਿ ਕਰੇ।" ²⁵

ਵਜੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਬ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਰੱਬ ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਖਲਕਤ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਬ੍ਹਿਮੰਡ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਰੱਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਧਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਦਰ-ਦਰ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਲਈ ਠੂਠਾ ਫੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਇਕਨਾ ਦੇ ਧਨ ਪੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਸਦਾਇੰਦੇ। ਪਹਿਨਣ ਮਲਮਲ ਖਾਸਾ, ਮੁਸਕ ਹੰਢਇੰਦੇ। ਇਕਨਾ ਭਿੱਖ ਨ ਪੈਂਦੀ ਫਿਰਦੇ ਦਰ-ਬ-ਦਰ। ਵਜੀਦਾ ਕੌਣ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਖੈ, ਐਉਂ ਨਹੀਂ ਅੰਵ ਕਰ।" ²⁶

ਬੇ-ਪਰਵਾਰ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿਪਤਾ ਦੇ ਦਿਨ ਦਿਖਾ ਕੇ ਫਿਰ ਧਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਖਾਂ ਲਈ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਹਰ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਲਈ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀ ਥੁੜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ:

> ਸੁਦਾਮਾ ਕਉ ਧਨ ਦੀਆਂ, ਬਿਪਤ ਦਿਖਾਲ ਕਰ।"²⁷ ਮੂਰਖ ਨੌ ਅਸਵਾਰੀ ਹਾਥੀ ਘੋੜਿਆ। ਪੈਡਿਤ ਪੈਰ ਪਿਆਦੇ ਪਾਟੇ ਜੋੜਿਆ।"²⁸

ਵਜੀਦ ਦਾ ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੀਚ ਚੰਡਾਲ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਪੱਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

> ਬਾਲਮੀਕ ਜੁ ਜੰਮਿਆ, ਚੰਡਾਲ ਘਰ।" ²⁹ ਗਨਿਕਾ ਚੜੀ ਬਿਮਾਨ ਕਮਾਈ ਕਿਆ ਕਰੀ।" ³⁰ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ,ਕੀਨੀ ਆਪ ਹਰਿ। ਪੈਜ ਦੁਪਤੀ ਰਾਖੀ,ਤਾਂ ਕੇ ਆਇ ਘਰ।" ³¹

ਵਜੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ:

> ਵਜੀਦਾ ਕੌਣ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਖੈ ਐਉਂ ਨਹੀਂ ਅੰਵ ਕਰ। " ³²

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਵਜੀਦ ਮਨੁੱਖ ਵਾਦੀ ਤੇ ਅਹਿਸਾ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਰੋਟੀ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧੀ ਭੁੱਖੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾ ਉਸ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। " ³³

ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਪੈਂਡਤਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੋਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। " ³⁴ ਵਜੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਚਿੰਤਕ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਸੁਰ ਤਾਂ ਅਲਾਪ ਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਭਵਿੱਖ ਮਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਉਪਰਾਮਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਉਪਰਾਮਤਾ, ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਅਨਿਆਏ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਦੇ ਮੂਲ ਉਤਪਾਦਕ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯੋਗ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਰੱਬ ਨੂੰ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਜੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਜੀਵ ਦੀ ਨਾਸਮਾਨਤਾ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਤੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ, ਉੱਚੇ ਨੀਵੇ, ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਮਝਣ, ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ, ਸਤਿਸੰਗ ਕਰਨ, ਗੁਰੁ ਤੇ ਨਿਹਚਾ ਰੱਖਣ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਹੈਕਾਰ ਆਦਿ ਮਿਟਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਨ, ਹੋਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

- 1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ-ਦੂਜਾ 1701 ਈ: 1900) ਡਾ.ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਪੈਨਾ-75
- 2. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਡਾ ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਪੰਨਾ-140
- 3. 'ਮਹਾਨ' ਕੋਸ਼ ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ–ਪੈਨਾ 833
- 4. 4 ਤੋਂ 34 'ਸਲੋਕ ਬਾਬਾ ਵਜੀਦ' ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ ਮਾਈ ਹੀਰਾਂ ਗੇਟ ਜਲੰਧਰ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਪੂਜਾ

-ਹਰਮੀਤ ਕੌਰ ਭੁੱਲਰ (ਡਾ.)*

ਧਰਮ ਦੀ ਉਪਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਦੇ ਆਕੀਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਅਰੰਭਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਸੰਗ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਜਾਪੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਹਿੱਤ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਜਾਂ ਭਿਆਨਕ ਜਾਪੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਜਾਂ ਕਰੋਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਖ਼ਾਤਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਸੰਨ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਪੂਜਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਆਸਰਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਧਰਮ, ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਰੀਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਨਵਤਾ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਨਜੀਤ ਅਨੁਸਾਰ, "ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੇ ਸਵੈਂ ਸਿਰਜਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕ ਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਵੀ ਚਿਰਾਗ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਦੇ ਚੂਰਮਾ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਧੜਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।"¹

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਈ ਧਰਮ (institional religion) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਰੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਜੁਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰੰਭਲੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਰਹੱਸਮਈ ਜਾਂ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸੋਚ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਹੁਣਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਹੁਣਵੇਂ ਦੌਰ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਮੂਜਬ ਨਿਵੇਕਲੇ ਐਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਪਿਛੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਅਦਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਓਹੜ-ਪੋਹੜ/ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਕਰਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਆਸਰਿਤ ਰਿਹਾ। ਘਰ ਘਾਟ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੀਂਹ ਹਨੇਗੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਖਾਤਿਰ ਉਸਨੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਰੁੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਚੜ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ। ਭੁੱਖ ਲੱਗਣ ਸਮੇਂ ਫਲਦਾਰ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਫਲ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਈ। ਤਨ ਢਕਣ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ

[ੈ] ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ , ਪੋਸਟ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਕਾਲਜ, ਫਗਵਾੜਾ

ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ 'ਰੁੱਖ ਪੂਜਾ' ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। "ਰੁੱਖ ਪੂਜਾ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਚਲਿਤ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੌਦੇ ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਸ਼ਧਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਦੀਆਂ ਹਨ।" ²

ੂਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਸੀ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਚਕਿਤਸਕ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ। ਪੂਜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੌਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ, ਜੰਡ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ।

ਪਿੱਪਲ:

ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ 'ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਜਾ ਇਸਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੈਂਤਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਤੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਝੱਖੜ ਝੁਲਾ ਤੇ ਦਿੱਤੇ। ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਡੁੱਬਣ ਲੱਗੀ। ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਘੂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਤੇ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ। ਪਿੱਪਲ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਦੇਵਤੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਤੁਕ ਵੀ ਪ੍ਚਲਿਤ ਹੈ:-

ਪੱਤੇ ਪੱਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਬੈਠਾ, ਟਾਹਣੀ ਟਾਹਣੀ ਦੇਵਤਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨੇਕੀ ਦੀ ਬਦੀ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਬਦੀ ਨੇਕੀ ਉੱਪਰ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਜਿੰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਵੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਬਣਨ ਲਈ ਓਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਦੈਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਜਯੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੂਰਬੀਰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਪਿੱਛੇ 'ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰੋੜ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਇਸ ਰੁੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਾਪ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:-

ਵੇਖੋ, ਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਹੱਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਵਿਪਾਰ 'ਚ ਸੌ ਸੱਚ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਿੱਪਲ ਖੜਾ ਏ, ਸ਼ਾਖਿਆਤ ਧਰਮ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ, ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਗਾਊ-ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਏ। ਜਮਰਾਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਹਾਨ ਬੜੇ ਤੁਸੀਂਹੇ ਦੇਸੀ।³

ਵਪਾਰੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕਸਬ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਅਤੇ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਕਾਰ ਦੇ ਝੂਠ ਸੱਚ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਜੋ ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੈਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਲਈ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਝੂਠ, ਫਰੇਬ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੁਕਰਮ ਹੈ√ ਸੋ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹਾ ਕੁਕਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ

ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਉਠਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਵਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਧਰਮਰਾਜ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। "ਧਰਮਰਾਜ: ਨਿਆਂ ਯਮ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਜੋ ਮਿਰਤਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਧਰਮਰਾਜ ਦੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਰਕ ਜਾਂ ਸੁਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਰਸਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮਕਸਦ ਗਊ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਗਊ ਨੂੰ 'ਮਾਤਾ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਗਊ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਪਾਪ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਚਕਿਤਸਕ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਬਦਸ਼ਗਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। "ਹਿੰਦੂ ਸਵੇਰੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਮੌਲੀ ਵਲ੍ਹੇਟਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਟਹਿਣਾਂ ਤੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਰਾਤ ਆਕਸੀਜਨ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਰੁੱਖ ਦੇ ਥੱਲੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਹ ਦੇ ਕਈ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਪਾਈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਉਥੇ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਹੈ। ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵਸਥ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਿੱਪਲ ਨੂੰ ਚਕਿਤਸਕ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਰੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਆਕਸੀਜਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ,ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਅਤੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਉਮਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਪਿੱਪਲ ਅਤੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਦੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:-

ਹਿੰਦੂ ਤੀਵੀਆਂ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਤਣੇ ਤੇ ਸੰਧੂਰ ਮਲ ਕੇ ਬਾਅਦ 'ਚ ਚੁਟਕੀ ਮਾਂਗ ਵਿਚ ਭਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਹਾਗ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।⁶

ਪਿੱਪਲ ਅਤੇ ਬੋਹੜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਲਈ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਦਾ ਵਰ ਮੰਗਣਾ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਦਾ ਸੁਹਾਗਣ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪੂਰੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੰਬੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਰੁੱਖ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਜਾਪੇ।

ਪਿੱਪਲ ਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ (ਜਿਹਾ ਕਿ ਰੇਸ਼ਾ, ਪਿੱਤ, ਜਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧੱਫੜ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਆਦਿ) ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦਵਾਈਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੂਲੀਆਂ ਛਿਲੜਾਂ ਅਤੇ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਤੋਂ ਧਾਂਤ ਵਰਗੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦਵਾਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਪੀਸ ਕੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਭੁੱਖ ਵਧਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੇਟ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸੱਪ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਵੀ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਛਿੱਲ ਪੇਟ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਉੱਤਮ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਕੀ ਛਿੱਲ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪੀਣ ਨਾਲ ਪਿਆਸ ਵੀ ਘੱਟ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਯੂਨਾਨੀ ਚਿਕਤਸਾ ਵਿੱਚ ਛਿੱਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸੋਜਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ 'ਚਰਕ' ਅਨੁਸਾਰ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦੇ ਕਾੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਦ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇਣ ਨਾਲ ਗਠੀਆ ਰੋਗ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛਿੱਲ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਘਸਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਮਾਦੇ ਦੇ ਫੋੜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਲੇਪ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇਲ ਨਾਲ ਚੋਪੜ ਕੇ ਗਰਮ ਪੱਤੇ ਦੁੱਖਦੇ ਕੰਨ ਉਪਰ ਬੰਨਣ ਨਾਲ ਕੰਨ-ਪੀੜ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਕਈ ਦੇਸੀ ਦਵਾਈਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦੀ ਛਿੱਲ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਜੰਡ :

ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੰਡ ਨੂੰ ਸ਼ਮੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਪੂਜਾ ਉਹ ਇਕ ਦੇਵੀ ਵਾਂਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਲਈ ਤੀਵੀਆਂ ਨ੍ਰਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਸ਼ਮੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੁਣ ਤਕ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। 'ਸ਼ਮੀ ਮੇਰੀ ਵਣ' ਦੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।⁸

ਤਿੰਨ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਨੂੰ ਮੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਤੀਜਾ ਰਲਿਆ ਝੁੱਗਾ ਗਲਿਆ।' ਤਜੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਥੇ ਓਪਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੋਚ ਹੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾ-ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਤਿੰਨ ਦੇ ਮੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਖਾਤਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸਵਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਵੀ ਗਲਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਹਿਸ ਨਹਿਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਜਾਂ ਨਛੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਗਲੀਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਜਿਵੇਂ: ਜੰਡੀ, ਕਿੱਕਰ, ਟਾਹਲੀ, ਧ੍ਰੇਕ ਵਰਗੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੇ ਸਭ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਕਾਰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮੰਗਲੀਕ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਰੁੱਖ ਜਿਵੇਂ: ਪਿੱਪਲ, ਅੱਕ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੋੜੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਛੱਤਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਅਧੀਨ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਦੇ ਮੰਦ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣ ਖਾਤਿਰ ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ ਮਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਤੀਜਾ ਵਿਆਹ ਜੰਡੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਤ ਕਰਦੈ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਕਿਸੇ ਤੀ੍ਮਤ ਨਾਲ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜੇ ਅੰਕੜੇ ਦਾ ਮਨਹੂਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਵਿਆਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।⁹

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਡੀ ਬੁਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਹ ਝੱਖੜ, ਤੂਫ਼ਾਨ ਸਮੇਂ ਆਸਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਝੱਖੜ, ਤੂਫ਼ਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਲੰਬਾਈ 3 ਤੋਂ 5 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਬੁਰੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਹੇ ਤੋਂ ਬੁਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੂਰ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਡਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਕਿਸੇ ਖ਼ੂੰਖ਼ਾਰ ਜਾਨਵਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬੁਰੇ ਇਹਾਦੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਲਹਾ ਸ਼ੁੱਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਔਖੇ ਵੇਲੇ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੰਡੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਪਾਂਡੋ ਅਗਿਆਤਵਾਸ ਲਈ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਜੰਡ ਦੇ ਦਰਖਤ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਗਏ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਜੰਡੀ ਨੂੰ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਹਾਂ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀਆਂ। 10

ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰ ਲਿਜਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਔਕੜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਡੱਟ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿਆਹੁਣ ਜਾ ਰਹੇ ਬਰਾਤੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਰਾਤੀਆਂ ਕੋਲ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਚੋਰ, ਡਾਕੂ, ਬਦਮਾਸ਼, ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ ਸੋ ਬਰਾਤੀ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਲੜਕੇ ਭਾਵ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਜੋਂ ਇਕ ਰਸਮ ਵੀ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਲਾੜਾ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਜੰਡੀ ਕੱਟਣ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਦਾ ਏ ਕਿ ਜੰਡੀ ਬਦ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰੇਗੀ। 11

ਜੰਡੀ ਦਾ ਰੁੱਖ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਅਤੇ ਚੀੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੜਕੇ ਦਾ ਬਾਹੂਬਲ ਪਰਖਣ ਲਈ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕਈ ਪ੍ਕਾਰ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ "ਚੱਪਣੀਆਂ ਭੰਨਣ" ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਕਾਰ ਜੰਡੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਤਾਕਤ ਪਰਖਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਜੰਡ ਅਤੇ ਕਰੀਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੰਡ ਦੀਆਂ ਮੂਲੀਦਾਰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਧਰੀ ਹਾਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਸ਼ਟੀਕਰ ਅਤੇ ਉਪਜਾਊ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਉਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਫ਼ਸਲ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਧੇਰੇ ਵਧਦੀ ਫੁਲਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ, ਚਰਾਂਦਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਸਭਾ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਨਾਈਟਰੋਜਨ (Nitrogen) ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਰੁੱਖ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਆਸਰੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸਦੇ ਚਿਕਿਤਸਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੰਡ ਦੇ ਫੁੱਲ ਬਾਰੀਕ ਪੀਸ ਕੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ; ਗਰਭ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਈ ਅਤੇ ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਗੂੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਛਿੱਲ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਝਾੜ, ਕੋਹੜ, ਮਰੋੜ, ਸਾਹ ਨਲੀ ਦੀ ਸੋਜਸ਼, ਦਮਾ, ਬਵਾਸੀਰ, ਖੰਘ, ਨਜ਼ਲਾ, ਪੱਠਿਆਂ ਦਾ ਕਾਂਬਾ ਆਦਿ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਔਸ਼ਧੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਛਿੱਲ ਬਿੱਛੂ ਦੇ ਡੰਗ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਪ ਦੇ ਕੱਟੇ ਤੇ ਵੀ ਇਹਅਸਰਦਾਰ ਹੈ।

ਇਸ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਡਾਕ ਵਿਭਾਗ (Department of posts) ਵਲੋਂ ਵਰਲਡ ਇੰਨਵਾਇਰਮੈਂਟ ਡੇ (World Envournment Day) 05-06-1988 ਨੂੰ ਜੰਡੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੀ ਡਾਕ ਟਿਕਟ (Stamp of Kejari) ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਤੁਲਸੀ:

ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਪੌਦੇ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਵਜੋਂ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਰਵਾਉਣ ਖ਼ਾਤਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਦਾ ਉਥਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਪੌਦਾ ਘਰ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਬੜਾ ਸ਼ੁੱਭ ਮੈਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੌਦਾ (ਟਾਹਣੀ, ਪੱਤੇ, ਜੜ੍ਹਾਂ) ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਨਿਵਰਤੀ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਤੁਲਸੀ ਨੂੰ ਮਾਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਲੋਂ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿਚ ਨਿਰਛਲਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਜਦੋਂ ਤੁਲਸੀ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤੁਲਸੀ ਲਈ ਪਿਆਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਅਦਰ ਵਾਂ ਤੁਲਮਾ ਨਹੀਂ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਸੌਂਕਣ ਕਦੇ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸੈੰਬੰਧ ਉਸਨੂੰ

ਅੰਦਰ ਤਕ ਝੰਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:

ਤਕ ਝਜੜ ਦਿਦ ਹਨ। ਚੂਦ ਹਨ। ਚੁਦ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਤਨ ਬਦਨ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਖਣ ਲੱਗਾ।ਲੱਛ_{ਮੀ} ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲੱਛਮੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਤਨ ਬਦਨ ਕਰੋਧ ਨਾਲ ਭਖਣ ਲੱਗਾ।ਲੱਛ_{ਮੀ} ਜਦ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪਤਨ। ਨੇਛਮਾ ਦੂ ਸ਼ਿਲੀ ਸਾਹੇ ਸਾਹ ਹੋਈ ਤੁਲਸਾਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ, ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਸਿਮਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੱਛਮੀ ਨੇ ਕਰੋਪ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤੁਲਸਾਂ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਗੇ ਝਾੜ ਬੂਟਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਪੌਦਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਪਾ ਦਿੱਤਾ।12

ਆ ਕ ਤੁਲਮਾ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਕੋਫ਼ ਤੂੰ ਤਾਂ ਹੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਔਰਤ ਚਾਹੇ ਦੇਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗ ਸਕਦੀ। ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਰਦ ਪ੍**ਧਾਨ ਸਮਾਜ** ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਾਬਲੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮਰਦ (ਚਾਹੇ ਉਹ ਰੱਬ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਵਿ_{ਆਹ} ਬਾਹਰੇ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤੁਲਸਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਦਾ ਭਖਣਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਵਰਗੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਿਦਾ ਦੇ ਪਤੀ ਦੈਂਤ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੀ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਜਤ ਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ 'ਇੱਜ਼ਤ' ਦਾ ਸਦੇਰਭ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਰ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਔਰਤ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਣਾਈ ਸਤਿਕਾਰਤ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਸੈਕੋਚ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੋਂ ਝਿਜਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਤਵਾਜ਼ਨ ਵਿਗੜਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੇ ਦੋ ਮਰਦ ਜਦੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬੇਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਲੋਂ ਵਰਿਦਾ ਨਾਲ ਸੰਭੋਗ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਜਤ ਸਤ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੈਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਔਰਤ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਜਲੂਮ ਧਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦ ਸ਼ਾਸਕ। ਬੇਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਦੈਂਤ ਜਲੰਧਰ ਬਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮਰਦ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਜਾਇਜ਼ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰੰਤੂ ਵਿਆਹ ਸਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਪਰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਵਰਿਦਾ ^{ਵਲੋਂ} ਸਾਲਗਰਾਮ (ਪੱਥਰ) ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੈ^{ਡੋਗ} ਮਹਿਜ਼ ਲਜ਼ਤ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਦੇਵਪੁਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਖ਼ਾਤਿਰ ਕੀਤਾ ^{ਗਿਆ} ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਵਿਚੋਂ ਵਰਿਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਿਚ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ^{ਵਿਚ} ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਖ਼ਾਤਿਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਰਿਦਾ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀ ਬਣਨ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਪਰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, "ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੇ। ਲੋਕੀ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਰਚਾਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਜਿਹੜਾ ਭਗਤ ਇਹ ਵਿਆਹ ਸ਼ਰਧਾਪੂਰਵਕ ਰਚਾਵੇਗਾ, ਊਸ ਦੀ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।"¹³

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤਾਂ ਵਲੋਂ ਤੁਲਸੀ ਨੂੰ ਦੁਲਹਨ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਪੂਰੀ ਧੂਮਧਾਮ, ਸਾਰੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜੀ ਪਲਗਰਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂਤਾ ਨੇ ਉਹ ਹੈ ਨਾਲ ਸਾਲਗਰਾਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਲਈ ਪਤੀਆਂ ਜਾਂਦੇ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਦਕਾ ਜਦੋਂ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਲਾਵਾਂ ਫੇਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:

ਆ ਨੀ, ਤੁਲਸਾਂ ਬੈਠ ਸਰਾਹਣੇ ਤੇਰੇ ਘਰ ਆਏ ਗੁਪਾਲ ਵਿਆਹੁਣੇ ਵਰ ਪਾਇਆ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਪਾਇਆ ਕੁੜੀਓ ਦਿਓ ਵਧਾਈਆਂ।¹⁴

'ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ ਮਹਾਂ ਦਾਨ' ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਤੁਲਸੀ ਨੂੰ ਧੀ ਵਾਂਗ ਪਾਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੱਡੀ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਲਗਰਾਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਦੇਣ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚੋਂ 'ਦਹੇਜ ਪ੍ਥਾ' ਜਨਮੀ। ਤੁਲਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਹੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਬਕਾਇਦਾ ਕੰਨਿਆ ਦਾਨ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਵਾਂ ਫੇਰੇ ਕਰਵਾਂਦੈ। ਫਿਰ ਤੁਲਸਾਂ ਨੂੰ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦਾਜ ਦੇਣ, ਕੱਪੜੇ, ਭਾਂਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕ ਸੁਕ ਸਮੇਤ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ¹⁵ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਧੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜਵਾਈ ਦਾ ਪੂਰਾ ਆਦਰ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਈ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਆਦਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਉਸਦੀ ਉਸ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਜਵਾਈਆਂ ਵਾਲੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਵਿਆਹ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਉਸ ਘਰ ਦਾ ਜਵਾਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਏ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਟਹਿਣੀ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰ ਭਾਓ ਜਵਾਈ ਵਾਂਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦੇ। ਉਸ ਪ੍ਰੋਰਿਤ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਟੋਰਿਆ ਜਾਂਦਾ।"¹⁶

ਧੀ ਜਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਧੀ ਨੂੰ ਮਾਪਿਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਫ਼ਨ ਵੀ ਪੇਕਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖ ਸਕੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਰੱਖੇ। ਕੱਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੁੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਪਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਤੁਲਸੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਵੱਸ ਕਈ ਵਾਰ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਮਦੂਤਾਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਤੁਲਸੀ ਪੂਜਕ ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। "ਇਕ ਥਾਲ ਵਿਚ ਆਟੇ ਦੇ ਦੀਵੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਮਗ੍ਰੀ-ਧੂਫ, ਫੁੱਲ, ਚਾਵਲ ਰੱਖ ਕੇ ਤੀਵੀਆਂ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਲਸੀ ਉੱਤੇ ਫੁਲ-ਚਾਵਲ ਬਿਖੇਰਦੀਆਂ ਨੇ।"¹⁷ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੋਲ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੋਲ ਬਾਲੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਬਿਖੜੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਤੁਲਸੀ ਦੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਦੇ ਚਿਕਤਸਕ ਆਧਾਰ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਖਾਣ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬੁਖਾਰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ ਜਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੁਲਸੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਬਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਾਫ਼ ਲੈਣ ਨਾਲ ਫਾਇਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਅਸਰਦਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਬਚ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜੋਂ ਲੋਕ ਚਾਹ ਅਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਅਰਕ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰ ਘਟਾਉਣ ਜਾਂ ਵਧਾਉਣ ਲਈ, ਸਾਹ ਰੋਗਾਂ ਲਈ, ਖ਼ਾਂਸੀ, ਨਜ਼ਲਾ, ਭੁੱਖ ਘੱਟ ਲੱਗਣਾ, ਕਬਜ਼, ਤੇਜ਼ਾਬੀਪਨ, ਵਾਈ ਬਾਦੀ, ਸ਼ੁਗਰ ਸਾਹ ਨਾਲੀ ਦੀ ਸੋਜ਼, ਹਾਜ਼ਮੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੋਗ, ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਧਾਉਣ ਆਦਿ ਅਲਾਮਰਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੁਲਸੀ ਦਾ ਸੇਵਨ ਬੜਾ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤੁਲਮ ਦਾ ਸਦਨ ਜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰੀ' ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਪਰ ਚੀਕਤਸਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਇਹ ਰੁੱਖ/ਪੌਦੇ ਇਸਟ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢਣਾ/ਕੱਟਣਾ 'ਟੈਬੂ' ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਤੇ ਇਸ਼ਟ ਸਰੂਪ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਲੀਭਾਂਤ ਲੱਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੁੱਖ ਪੂਜਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਹਿਮ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਇਹ ਬਹੁ ਗੁਣੀ ਰੁੱਖ/ਪੌਦੇ ਪੂਜੇ ਜਾਣ ਯੋਗ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ, ਪੰਨਾ-93
- "Tree worship is found in various societies world over especially in India Besides, these is a belief, that plants, which are socred or being worshiped that have the edicinal potential too"

Article: 'Some sacred Trees and their medicinal used by P.C. Trivedi, Garima Gupta and Seema Chaudary, Pravin Chandea Trivedi (ed.) medicinal plants: Traditional Knowledge, P-236.

- 3. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ, ਮੇਰਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ, ਪੰਨਾ-54
- 4. ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼ (ਅਨੁ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ), ਪੰਨਾ–303
- 5. ਮੇਰਾ ਨਨਕਾ ਪਿੰਡ, ਪੈਨਾ-54
- 6. ਉਗੇ, ਪੰਨਾ-55
- 7. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਝੰਡ (ਡਾ.) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਰੁੱਖ, ਪੰਨਾ-56
- 8. ਮੇਰਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ, ਪੰਨਾ-56
- 9. ਉਹੀ,
- 10. ਉਗੇ,
- 11. ਉਗੇ,
- 12. ਉਹੀ, ਪੈਨੇ-57-58
- 13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-58
- 14. ਉਹੀ
- 15.ਉਗੀ
- 16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-60
- 17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 58

ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਚਾਣਾ

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਤਿਭਾਵਾਨ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨਜ਼ਮਾਂ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਪ੍ਗੀਤਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਲੱਗਭਗ ਚਾਰ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ ਯਾਤਰਾ 'ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼' ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1979 ਵਿਚ ਪ੍ਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਕ ਦੀ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਸੰਗ ਵਿੱਚ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਦੀ ਗਜ਼ਲਵਈ ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਤੱਤ ਉਘਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਰਿਵਾਇਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਘਰ ਸੰਭਾਵਨਾਂਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਫਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਿਨਫ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਈ। ਆਮ ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਇਸਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ

ਯੂਥਾਰਕ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ੈਲੀ, ਨਿੱਘਰ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੇ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਾਸਤਾ, ਚਿੰਤਾ, ਡਰ ਅਤੇ ਸਹਿਮ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਹੌਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚਿਣਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਮੱਚ ਰਹੇ ਕੋਹਰਾਮ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—

ਇਸ ਸ਼ਾਮ ਜ਼ਹਾਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਹਾਂ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਉਦੈ ਹੋਵਾਂਗੇ ਭਲਕੇ। ਸੂਰਜ ਨਾ ਡੁੱਬਦਾ ਕਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਛੁਪਦਾ ਹੈ ਮਤ ਸੋਚ ਕਿ ਮਰ ਜਾਵੇਂਗਾ ਸਿਵੇਂ 'ਚ ਬਲ ਕੇ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਦਾ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਜ਼ਰਿਆ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾ ਅਧੀਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਆਰਥ ਛੁਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਨਾ ਮਿਲੇ ਪਰੰਤੂ ਝੂਠੀ ਤਸੱਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਡੰਬਰ ਖਾਤਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—

ਕਾਲੇ ਧਨ ਦੇ ਚਿਟੇ ਚਾੜ੍ਹ ਗਏ ਵਿਉਪਾਰੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਮੁਸਕਾਈ ਜਾਵੇ ਫਿਰ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ।

ਪਾਤਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦੁਚਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਹਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਪ੍ਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ

 $[^]st$ ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ.ਏ ਵੀ ਕਾਲਜ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ।

ਜੀਉਣਾ ਵਿਅਰਥ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਜੀਉਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਸਨੂੰ ਕਿਨ ਹੀ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਜਿਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੌਹਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਬਖ਼ੂਬੀ ਚਿੱਤਰਿਆਂ ਹੈ—

ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ ਚਾਹਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬਾਹਾਂ 'ਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀਆਂ ਬਿਖਰੇ ਪਏ ਨੇ। '

ਅੱਜ ਦੇ ਮਰਦ ਪ੍ਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਾ ਦੀ ਗਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਦੇਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਗਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਸਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਉਹ ਦਿਖਾਵੇਂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ। ਉਹ ਇਸ ਸੱਚ ਵਰਗੇ ਭੂਠ ਦਾ ਪਰਦਾ ਬੜੇ ਹੀ ਵਿਅੰਗ ਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਇਕ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਦੂਜੀ ਕੈਦ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਏਂ ਕੀ ਖੁੱਟਿਆ ਮਹਿੰਦੀ ਲਾ ਕੇ ਵਟਣਾ ਮਲ ਕੇ। ⁴

ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਭੇੜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਉਪਰਾਮਤਾ, ਬੇਗਾਨਾਪਨ, ਓਪਰਾਪਨ, ਇੱਕਲਤਾ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਦਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਚਪਨ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਚੌਲੀ ਜਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵੇਦਨ ਸ਼ੀਲ ਸ਼ਬਦ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ-

ਪਹਿਲਾਂ ਬਚਪਨ ਫਿਰ ਜਵਾਨੀ ਫਿਰ ਅਰਥੀ ਜਾਵੇ ਆਦਮੀ ਘਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜ਼ਾਂਦਾ ਏ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ। '

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਮੁਚੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਨ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਸਾਦਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਉਹ ਇਸੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ—

ਬਲਦਾ ਬਿਰਖ ਹਾਂ, ਖਤਮ ਹਾਂ, ਬਸ ਸ਼ਾਮ ਤੀਕ ਹਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬਹਾਰ ਦੀ ਕਰਦਾ ਉਡੀਕ ਹਾਂ। '

ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ 'ਇਕ ਪਤ੍ਰਿਕਰਮ' ਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਤ੍ਰਾਸਦਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਮਹਾਂ ਆਸ਼ਾ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਾਂਗ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ^{ਆਪਸ} ਵਿਚ ਘੁਲਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਟੱਕਰ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਤਗਜ਼ਲ ਦਾ ਭੇਦ ਲੁ^{ਕਾਈ} ਬੈਠੀ ਹੈ। ਪਰਲੋਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਤੇ ਮਹਾਂ ਆਰੰਭ ਦਾ ਜਾਦੂ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਟੇ ਹੋਏ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ-

> ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਰਖ ਬਣਾ ਮੈ' ਵੀ ਇਸੇ ਉਮੀਦ ਤੇ ਥਲ ਵਿਚ ਖੜਾ ਦੁਪਹਿਰ ਅੰਦਰ ਉਡੀਕ ਤੇਰੀ ਕਰਾਂ ਤੇਜ਼ ਚਲਦੇ ਪਹਿਰ ਅੰਦਰ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਟਕਰਾਓ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚਲਾ ਇਹ ਟਕਰਾਓ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜੀ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਤਣਾਓ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੇਵਸੀ ਵੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਇਕ ਇਕ ਕਤਰੇ ਵਿਚ ਸਨ ਸੌ ਬਦੀਆਂ ਸੌ ਨੇਕੀਆਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਯਾਰੋਂ ਖੁਰ ਗਿਆ ਘੁਲ ਘੁਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ। ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਖਾਸਿਅਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓ ਹੋ ਕੇ ਤੱਕਿਆ, ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਕਿੱਕਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਹੋਣੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕੋਪ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਝੀਲ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਹੈ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਚ ਆਖਣਾ ਝੀਲ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ ਭਰਨੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਝੋਲ।

ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਫਲ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਸਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੂੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੇ ਅਕਸਰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੱਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦਰਦ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪੰਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁੱਖਾਂਤ ਹੀ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਦਰਦ ਦੇ ਭਾਵ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ—

ਕੋਈ ਡਾਲੀਆਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹਵਾ ਬਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਰਹਿ ਗਏ ਬਿਰਖ ਵਾਲੀ ਹਾ ਬਣ ਕੇ। ¹⁰

ਪਾਤਰ ਇਸੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਤ ਵੀ ਲੱਭਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ—

ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਡਰਦਾ ਉਲਝਣੋਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ। "

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਅਸਫਲ ਅਤੇ ਨਾਕਾਮ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਿਰਹਾ ਉਸਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੀੜ ਅਤੇ ਦਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬਖੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਦਰਦ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਉਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਮਰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਟਕਣ ਗਰਦਸ ਉਸਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਇਹ ਚੌਖਾ ਰੰਗ ਹੈ—

ਤੇਰੇ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਕਲੇਜ਼ੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ¹²

ਸਮਾਜਕ ਆਰਥਕ ਟੱਟ ਭਜ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਾਦੀ ਜਾਂ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਕਵੀ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸਗੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਉਸ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ ਨਾ ਕਰਨਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਧੁਨੀ ਬੜੇ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ—

ਕਿਸੇ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਹਵਾਲਾਤ ਅੰਦਰ, ਅਸੀਂ ਸੁਲਗਦੇ ਹਾ ਅਜੇ ਰਾਤ ਅੰਦਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੇ ਸੂਰਜ ਖਿਆਲਾਂ 'ਚ ਸਾਡੇ, ਨਸੀਬਾਂ 'ਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਵੇਰਾ ਨ ਹੋਵੇ।"

ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੌਹਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਖਿਚੋਤਾਣ, ਵਿਗੜਿਆ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੋਟਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮ ਪਾਠਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ. ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰੂਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਣਾਓਸ਼ੀਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨੋਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਝਾਕ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਏਨੀ ਵਿਨ੍ਹੰਵੀਂ ਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੀਕਰਣਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਇਸ ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਬਲੌਰੀ ਪਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਤਹਿ ਤਕ ਨਿੱਤਰੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ''

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਪਤੀਆਂ ਨੇ ਆਮ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮੁਚਾ ਮੀਡਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਸੱਤਾ ਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਧ ਦਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤੰਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਬੰਧ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ—

ਜੇ ਆਪਣੇ ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਇੰਤਜਾਮ ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਹੱਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਖਲਲ ਨ ਲਿਖੋ। ''

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਵਰਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਤੇਜ਼ ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧਾ ਨਾਲ ਅੋਤੋਪੋਤ ਮਿਤਰਤਾ ਕਾਰਨ ਇਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦੇ ਪ੍ਯੋਗ ਵਾਦੀ ਦਾਇਰਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਚੱਲ – ਚਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਨ ਦੇਂਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਹੂੜੀਗਤ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਵਧ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਨ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਨਾ, ਮਿਹਨਾ ਨਿਹੋਰਾ ਆਦ ਅਨੇਕਾ ਰੂੜੀਗਤ ਰੀਤਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਤਸੱਵਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 16

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਉਤੇ ਆਲਨਚਨਾਤਮਕ ਕਾਵਿ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਧੁਨੀ ਕਠੌਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਦੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੇ ਹਰਫ਼ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਮਤਾ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਗੜੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਬੁਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ 1980 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1981ਈ, ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

- 1. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1991 (ਚੌਥੀ ਵਾਰ), ਪੰਨਾ-23.
- 2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-40
- 3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ−35
- 4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-23
- 5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-72
- 6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-28
- 7. ਉਹੀ, ਇਕ ਪ੍ਤਿਕਰਮ, ਪੰਨਾ-9
- 8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-50
- 9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-44
- 10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18
- 11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-47
- 12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25
- 13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-42
- 14. ਉਹੀ, ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ, ਪੰਨਾ-13
- 15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-56
- 16. ਡਾ. ਤੇਜ ਵੰਤ ਗਿੱਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ-71-72

VISION

An International Journal of Humanities And Management

SUBSCRIPTION RATES

INDIA

Individual

Rs. 150.00 per copy

Institution

Rs. 300.00 per copy

Subscription and order for back sets may be sent to the chief Editor, Vision, Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh, Mukerian, Distt. Hoshiarpur - 144211 (India) through Bank Draft drawn in the favour of Principal, Dasmesh Girls College at payable at Mukerian.

VISION

An International Journal Of Humanities and Management

Chief Editor

Mrs. Shubpreet Kaur

Deptt. Of Commerce and Buss. Admn.

Co-Editor

Dr. Aakanksha Verma HOD, Deptt. Of Fine Arts

Dasmesh Girls College (Affiliated to Panjab University Chandigarh)

Chak Alla Baksh, Mukerian